

Urbanizacija gradova rimske provincije Panonije između Save i Drave

Đuranović, Marko

Undergraduate thesis / Završni rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:514436>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-31**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Marko Đuranović

**URBANIZACIJA GRADOVA RIMSKE
PROVINCIJE PANONIJE IZMEĐU SAVE I
DRAVE**

Završni rad

Zadar, 2016.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

URBANIZACIJA GRADOVA RIMSKE PROVINCIJE PANONIJE
IZMEĐU SAVE I DRAVE

Završni rad

Student/ica:

Marko Đuranović

Mentor/ica:

Izv. prof. dr. sc. Željko Miletić

Zadar, 2016.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Marko Đuranović**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **URBANIZACIJA GRADOVA RIMSKE PROVINCIJE PANONIJE IZMEĐU SAVE I DRAVE** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 29. rujna 2016.

Sadržaj

Uvod.....	2
Predrimsko razdoblje – povijesni pregled.....	6
Uspostavljanje vlasti – Julijo-Klaudijevci.....	8
Prvi val urbanizacije za Flavijevaca.....	15
Nastavak prosperiteta u doba Antonina	23
Novi rast – Severi.....	28
Postdioklecijansko razdoblje.....	32
Zaključak.....	36
Sažetak	38
Abstract	39
Literatura	40

Uvod

Godina je 35. pr. Kr., i Gaj Oktavije je upravo postavio prvu trajnu vojnu postrojbu na rijeci Savi, nakon pobjede nad Segestanima. Ostavlja tu u svom zaleđu dvadeset i pet kohorti te se okreće Dalmaciji i njenoj konačnoj pacifikaciji.¹ U tom trenu Rim neposredno počinje projicirati svoj utjecaj na međuriječje Drave i Save. Generaciju kasnije slijedi Tiberijev rat (16. – 11. pr. Kr.) zaključkom kojim područje sjeverno od Save do Dunava biva *de iure* inkorporirano u Rimsko Carstvo, te uključeno u provinciju Illyricum.² Tim činom započinje period kolonizacije i pacifikacije Panonije, koji završava zaključkom rata dvaju Batona 9. godine. Nakon prve faze nestabilnosti unutar provincije, Panonija uskoro doživljava nekoliko impulsa velikih infrastrukturnih radova, u kojima se preobražava iz šumsko-močvarnog područja, širom kojeg borave razne slabo povezane plemenske zajednice, u trgovinsko križište na periferiji Carstva, da bi u 3. stoljeću bila od primarne važnosti za održivost cijele države, koja je upravo zbog uloge lokalnih individualca u tom turbulentnom razdoblju doživjela 200 godina više nego što su joj crni oblaci 3. stoljeća prognozirali.

Ovaj rad će se baviti sistematskim pregledom gradova rimske Panonije u njenom južnom dijelu, u međuriječju Save i Drave, od same okupacije, do razdoblja postepene urbanizacije, rasta i propadanja. Cilj je radu dati jasniji uvid u razinu urbaniziranosti istaknutih središta u svim periodima rimske prisutnosti, njihov međusobni odnos, ali i odnos s gradovima u ostalim dijelovima Carstva. Odgovore na pitanja o veličini, izgledu i javnome životu tih gradova ne možemo dati sa sigurnošću jer razina njihove istraženosti još uvijek nije dovoljna. Prema tome, nećemo ni pokušati dati pretpostavke na ta pitanja. Ipak, možemo sagledati naša dosadašnja saznanja i napraviti njihov sistematski pregled koji bi nam trebao pomoći u daljnjoj analizi gradova u pitanju.

Rimski gradovi su prva urbana središta u povijesti ovoga prostora. Pod gradove u ovom kontekstu ubrajamo ona naselja koja su postigla najviši stupanj urbanog razvoja, neovisno o njihovom administrativnom statusu. To znači da će ovaj rad obuhvatiti kolonije (*Poetovio*, *Siscia*, *Mursa*, *Cibalae*, *Sirmium*, *Bassianae*), municipije (*Andautonia*), ali i ona naselja koja su, unatoč nedostatku vlastite autonomije (zbog raznih razloga, od blizine drugom većem središtu, pa do nedostatka epigrafskog spomenika koji bi sa sigurnošću potvrdio status naselja), razvila

¹ A. GOLDSWORTHY, 2014, 175.

² A. MOCSY, 1974, 33.

one oblike društvenog života koji odgovaraju jednom rimskom urbanom središtu. To kao prvo podrazumijeva unutrašnje administrativno uređenje i upravna tijela (lokalni magistrati, svećenici, vikomagistri, konzularni beneficijari, orda), gradska udruženja (*scholae, collegia*), infrastrukturna organizacija (kanalizacija, vodovodna mreža, planimetrijski raster ulica, centurijacija agera), javne građevine (forumi, bazilike, hramovi, terme, kazališta, knjižnice), festivali i manifestacije, itd. Naravno, nijedno od naselja ove skupine ne ispunjava sve navedene uvjete, ali subjektivnom dedukcijom možemo izdvojiti ona koja su se približila toj razini. Tu ubrajamo *Aquae Iasse, Iovia/Botivo*. Naselja kao što su *Marsonia* (Slavonski Brod), *Quadrata* (Topusko), *Variana* (Kutina), *Aquae Balissae* (Darugar) i *Mursella* (Petrijevci) nisu uključena u ovaj rad zbog njihove zasad ipak nedovoljne istraženosti.³ Od velikog broja rimskih naselja (čak pedesetak su nam poznati poimence) uključena su samo ona koja mogu dati najjasniju sliku razvoja urbanizma ovog prostora. Nemoguće je uvrstiti sve cjeline, svaku novu građevinu i svaku fazu u jedan rad ovakve prirode, ali zato možemo izabrati primjere koji pokazuju što se događa u jednoj generalnoj slici Provincije. To ne znači da su oni koji su uključeni poznati arheologiji u svom punom obliku. Nijedno od rimskih naselja međuriječja nije istraženo u nekoj zavidnoj površini. Čak i *Poetovio*, o kojemu znamo više od ostalih gradova, ima još neodgovorenih pitanja, što u vidu neobjavljenog materijala, što zbog neusklađenih rezultata istraživanja. Tu nailazimo na veliki problem proučavanja rimske gradnje na ovom prostoru – svi su gradovi u ovom radu imali prekinuti kontinuitet naseljavanja pa su umjesto prirodnog uklapanja rimskog grada u svoje konture jednostavno nasilno presložili rimske ostatke.⁴

Sva navedena naselja bit će obrađena paralelno, po fazama izgradnje, sa šireg pogleda cijelog međuriječja - od njihovih predurbanih latenskih aglomeracija, prodiranja rimske vojske i administracije pa do konačne formacije urbanih cjelina. Na taj način imat ćemo jasniju sliku o gradovima koji su doživjeli raniji uzlet, o onima koji su svoje zlatno doba doživjeli tek u kasnijim stoljećima, a isto tako i o onim gradovima koji su doživljavali češće izmjene, bilo radi češćih ulaganja, destrukcija, ili pak zbog oba razloga. Neke se kolonije osnivaju iz jasnog razloga da budu nositelji buduće romanizacije (*Poetovio, Siscia, Mursa, Sirmium*) te su analogno tome imale početnu prednost nad ostalim naseljima.⁵ U tim ranijim fazama glavninu je građanstva činilo doseljeničko stanovništvo, tek kasnije lokalni element preuzima administrativne državne i vojne funkcije, što katalizira sveobuhvatnost integracije, pa na kraju

³ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 194.

⁴ B. MIGOTTI, 2014, 105.

⁵ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 194.

dovodi i do dodjele posljednjih kolonija u međuriječju (Cibalae, Bassianae).⁶ Nadalje, dok su neki gradovi birali pozicije radi snažnog defanzivnog faktora lokalne geomorfologije, drugi su smješteni na križanjima trgovačkih putova koji su im omogućili snažnu ekonomsku bazu za budući rast. Položaj Panonije s pogleda cijelog Carstva iznimno je važan u oba navedena faktora, i iz tih je razloga je ona u nekoliko navrata igrala sudbonosnu ulogu za cijelo Carstvo.

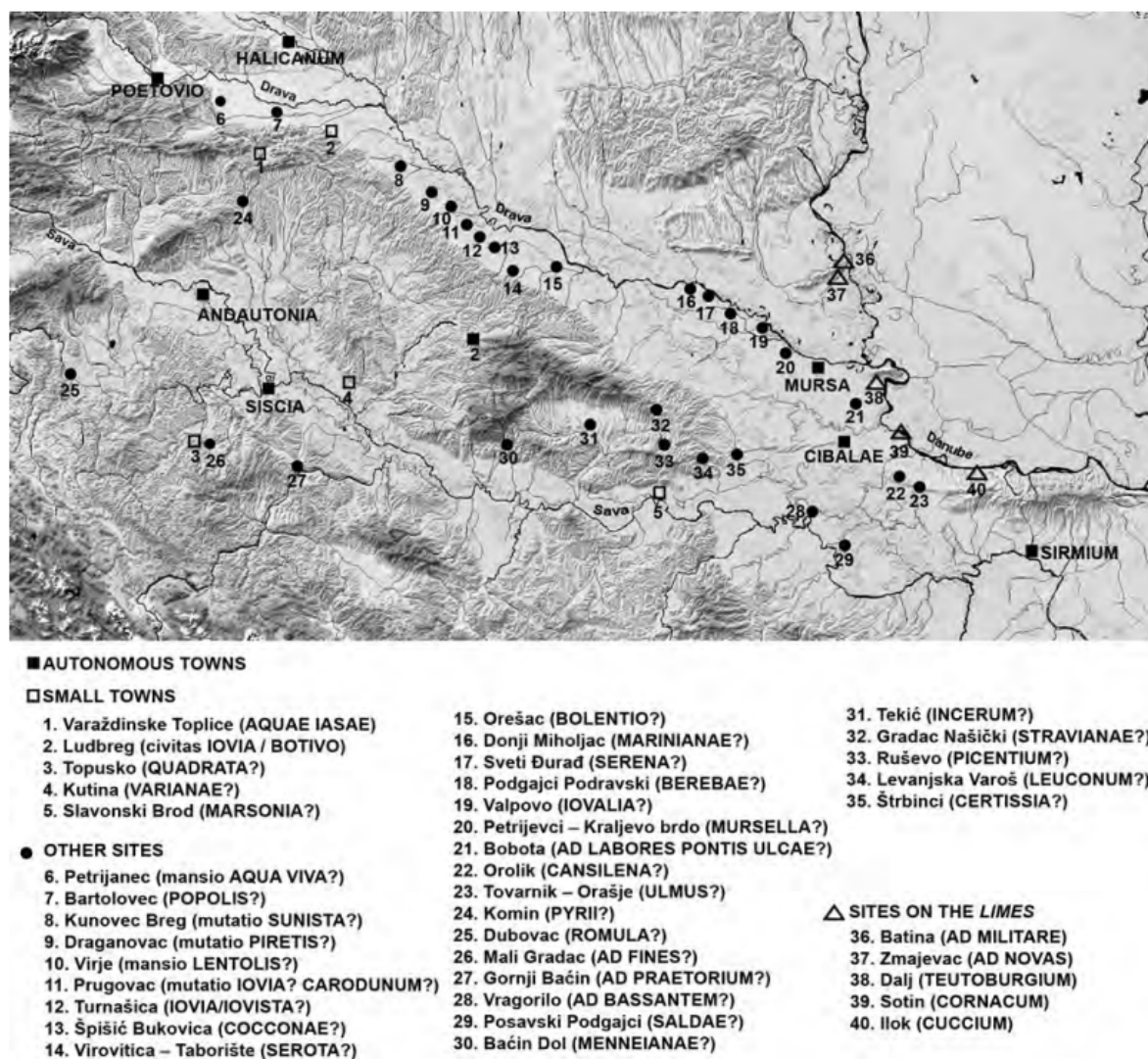
U radu neće biti izričitog govora o vojnim postrojbama s njihovim kastrumima, s obzirom na to da se samo djelomično dotiču teme. Vojni kastrumi su ili nedovoljno istraženi ili napušteni relativno brzo; a svakako su nakon njihova napuštanja bili naseljeni te postali kolonije (zasigurno u slučajevima Petovija i Siscije, a možda i Murse i Sirmija). Pažnja će povremeno biti obraćena na određene jedinice stacionirane na našem području, te dakako i na sam limes.

Gradovi provincije su nastajali su u nekoliko valova izgradnje, poticanih izravno carskim dinastijama. Možemo izdvojiti 4 velike faze gradnje u kojima se građevinska aktivnost javlja širom provincije. Prva faza je za Flavijevaca, koju gledamo kao politički potez nove dinastije, koja postavlja temelje Dunavskog limesa, dijeli najviše autonomija gradovima provincije i u njima započinju prve veće aktivnosti urbanizacije. Antonini, prvenstveno Trajan i Hadrijan, nastavljaju ritam uzdizanja provincije te dijele municipalitete i statute kolonija. Kraj te faze obilježavaju Kvadsko-markomanski ratovi u kojima Panonija prolazi teško razdoblje nestabilnosti i destrukcije. No ubrzo nakon toga sa Severima Panonija doživljava obnove i novi rast, kao i 100 godina ranije. Nakon Severa provincija prolazi periodom stagnacije, pa čak i nazadovanja obilježena previranjima vojnih careva koji su se međusobno natjecali za naklonost panonskih legija, tada najvažnijih vojnih jedinica u Carstvu, koje su ujedno bile i najbrži put do grmiza. Četvrta i posljednja faza izgradnje u provinciji je za Konstantina i njegovih nasljednika, gdje vidimo obnove i proširenja raznih javnih građevina, ali i defanzivnih struktura gradova.

Nakon posljednje faze Panonija polako počinje potpadati pod utjecaje raznih plemenskih zajednica koje prolaze i haraju područjem međuriječja. Sva rimska vlast na tom prostoru jenjava u prvoj polovici 5. stoljeća, kad je međuriječje već dosta barbarizirano, sva administracija je

⁶ D. PINTEROVIĆ, 2014, 166.

zamrla, a gradovi su u podmakloj kulturološkoj dekadenciji i fizičkoj degradaciji.⁷

Sl. 1. Popis svih rimskih naselja hrvatskog dijela Panonije (T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 197.)

⁷ D. PINTEROVIĆ, 2014, 200.

Predrimsko razdoblje – povijesni pregled

Rimska moć je dolaskom u međuriječje Save i Drave zatekla turbulentnu situaciju, koja je bila rezultat naglih mijenjanja centara moći na sjevernom Balkanu. Imamo više izvora koji u raznim obimima spominju zajednice plemena, države i saveze. Najraniji pisani izvori iz 5. st. pr. Kr. o području sjeverozapadnog Balkana spominju sljedeće zajednice: Sigynnoi, Autariati i Triballi, plemena koja se kasnije ne spominju i nisu igrala ulogu u kasnijoj povijesti tog područja.⁸

Tek dolaskom keltskih zajednica mogu se slijediti politička događanja srednjeg Dunava.⁹ Početkom 4. st. pr. Kr. dolazi do prvih keltskih prodora.¹⁰ Tu dolazi do podjarmljivanja lokalnih autohtonih zajednica. Pod tim zajednicama podrazumijevam razna panonska i ilirska plemena sa mutnim lingvističkim vezama. Kelti u idućem stoljeću prodiru do Grčke i Male Azije te se njihovim vraćanjem na prijelazu 3. u 2. stoljeće na prostore međuriječja, situacija stabilizira u obliku napredne La Tene kulture koja keltizira ionako već keltizirano autohtono stanovništvo, pokoreno keltskim prodorom stoljeće ranije.¹¹ Tada se Skordisci iskazuju kao važna lokalna sila, u području istočne Slavonije i Srijema. Važno je za spomenuti da su Skordisci kao etnička zajednica bili većinski sačinjeni od autohtonog panonskog stanovništva i da su Kelti tu tvorili samo vladajuću elitu. Kao kontrast njima imamo područja sjeverne i zapadne Panonije gdje je keltizacija bila znatno izraženija, i gdje su etnički Kelti vjerojatno tvorili puno veći postotak stanovništva. U 2. st. pr. Kr. Skordisci su ostvarili hegemoniju nad cijelim sjevernim i centralnim Balkanom, što podrazumijeva i panonska plemena. Isto su ostvarili i nad dijelom južnog Balkana nakon što su proširili granice i podjarmili Dardane sredinom stoljeća.¹² 156. g. pr. Kr. doživljavaju poraz od Rimljana kod Segestike, za rimskih operacija za vrijeme Prvog delmatskog rata. Ponovno se sukobljavaju 119. g. na istom mjestu.¹³ U idućem stoljeću dolazi do velikog slabljenja moći Skordiska te se oni do kraja 1. st. pr. Kr. nalaze samo uz ušće Save i okolni prostor. Razlog njihova povlačenja, uz treći poraz koji su im nanijeli Rimljani početkom stoljeća,

⁸ A. MOCSY, 1974, 3.

⁹ A. MOCSY, 1974, 4.

¹⁰ T. LOLIĆ, Z. WEIWEHGH, 2012. 193.

¹¹ A. MOCSY, 1974, 7.

¹² A. MOCSY, 1974, 11.

¹³ A. MOCSY, 1974, 13.

vjerojatno su i drugi vanjski pritisci kao i osamostaljenja panonskih plemena pod njihovom vlašću.¹⁴ Naravno, osamostaljenja su rezultat nastanka vakuuma moći na širem području.

Panoni, koji pripadaju predkeltskim populacijama Panonije, spominju se u različitim obimima kod različitih autora. Unatoč tome, možemo oslikati približnu sliku Panonije 1. st. pr. Kr. i koje su njene dijelove ~~su~~ naseljavala koja plemena. Strabon u Panone smješta samo Breuke i Andizete, no vrlo vjerojatno su i ostale zajednice u međuriječju (koje će biti spomenute) lingvistički pripadale Panonima. Andizeti su živjeli sjeverno i južno od ušća Drave, od gorja Mecsek na sjeveru do Vuke na jugu. Južno od njih su bili Breuci. Od istoka prema zapadu to su Amantini (Srijem, ali ne i ušće Save), Kornakati (zapadno od njih), Oserijati (Požeška kotlina), Varcijani (između Siska i Gradiške), Jazi (Podravina do Daruvara), Kolapijani (porječje Kupe), Latobici (slovensko-hrvatska granica). Zbog slabe organiziranosti, taj prostor nikad nije uspio nastupiti na političku pozornicu kao jedna država.¹⁵ Tek nakon što su svi njihovi veći susjedi (Skordisci, Boii, Dačani) bili međusobno uništeni do sredine 1. st. pr. Kr., Panoni su postali važan faktor, što su Rimljani i primijetili. Dok su sjeverne granice rimske Makedonije bile pod stalnim udarima Dardana, Dačana i Tračana, nije bilo razmišljanja o uspostavljanju veće kontrole u zaleđu istočnog Jadrana. Ali sada kada su ti neprijatelji poraženi, a njihove države u rasulu, mjesto sukoba se mijenja. Oktavijan napada Japode (35.-33. g. pr. Kr.) i ključna se bitka odvija kod Segestike. Nakon mjesec dana opsade, Segestika pada, a Panoni su potjerani u primirje. Oktavijan je zidom dijeli na dva dijela te smješta svoju vojsku u jednu polovicu. Iduće dvije godine granica je Dalmacije proširena i sva brdska plemena (njih čak trideset) su poražena. Osvajanje Segestike je označilo smjer budućih rimskih ofenziva budući da je ona savršeno strateški pozicionirana za kontroliranje doline Save, a time i za svako kretanje u smjeru zapad-istok. Primirje traje do 16. g. pr. Kr. kada Panoni napadaju Istru, a Skordisci Makedoniju.¹⁶ Kao odgovor tomu poslan je Tiberije da se napokon uspostavi kontrola nad Mezijom i Panonijom. Nakon tog čina događa se još jedna pobuna 8. g. pr. Kr., a na kraju dolazi i do najvećeg ustanka 6. godine, koji je kulminacija vojnih operacija u Panoniji gdje 12 legija, privremeno okupljenih na mjestu kasnijeg trajnog logora Karnunta za nadolazeću invaziju u markomanska područja, 6. godine napuštaju položaj radi panonske pobune.¹⁷

¹⁴ A. MOCSY, 1974, 15.

¹⁵ A. MOCSY, 1974, 21.

¹⁶ A. MOCSY, 1974, 24.

¹⁷ D. B. CAMPBELL, 2006, 9.

Uspostavljanje vlasti – Julijo-Klaudijevci

Illyricum je uspostavljen 27. g. pr. Kr. kao senatorska, ali 11. g. pr. Kr., nakon proširenja finesa do Dunava, postaje carskom provincijom.¹⁸ Vjerojatno već nakon gušenja panonskog dijela ustanka dvaju Batona (8. godine) Ilirik biva podijeljen na dva dijela i međuriječje potpada u Ilirik Inferior. Tek kasnije će službeno biti nazvan *Pannonia* – možda tek za Vespazijana.¹⁹ Marjeta Šašel Kos čak predlaže da je *Pannonia/Illyricum Inferior* uspostavljena kao provincija tek za Vespazijana, i da je do tada funkcionirala kao vojni distrikt (*praetentura*) pod zapovjedništvom vojnog legata.²⁰

U najranijem razdoblju provincije imamo tri stalna logora, a to su *Poetovio* (sa *legio VIII Augusta* od 9. godine), *Siscia* (*legio IX Hispana*) te *Carnuntum* (*legio XV Apollinaris* koja tu možda biva premještena iz Emone – dokaz polaganog radijacijskog pomicanja centara pacifikacije prema van).²¹ Zanimljivo je da Tacit govori kako spomenute legije ljetuju u zajedničkom kampu, što bi značilo da u spomenutim logorima provode samo zime, a to ne bi bilo toliko neobično jer je ta praksa bila uobičajena od Cezarovih osvajanja Galije.²² Augustova samohvala – „*protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii*“ – vjerojatno znači do ušća Save u Dunav jer cijela sjeveroistočna Panonija još nije bila pacificirana.²³ Što se tog problema tiče, logično rješenje je možda čak staviti tu novu granicu od ušća Drave do ušća Save. Razlog tomu je sljedeći: obim rimske prisutnosti u zapadnoj Meziji je u razdoblju od 27. g. pr. Kr. do 6. g. po Kr., prije rimske ofenzive na Dačane i Sarmate koja se događa nakon ustanka dvaju Batona, još uvijek ograničen. Jedna jedina takva isturena pozicija, preko puta kasnijeg Singiduna, bila bi u opasnoj blizini sarmatskih plemena i Dacije, koja je iako oslabljena, možda bila i razlog vojnih operacija na srednjem i donjem Dunavu.

Sigurna stalna rimska inturzija u prostor međuriječja Save i Drave se odvija se nakon aneksije Noričkog Kraljevstva 15. godine pr. Kr. (koje sve do Klaudija ima status *regnum Noricum*, pod zapovjedništvom imperijalnog prokuratora, dakle pod izravnom carskom upravom).²⁴ Moguće je da Rimljani dobivaju izlaz na Dunav na sjeveru Panonije (na mjestu kasnijeg Karnunta) i za

¹⁸ D. PINTEROVIĆ, 2014, 62.

¹⁹ A. MOCSY, 1974, 39.

²⁰ M. ŠAŠEL KOS, 2010, 221.

²¹ D. B. CAMPBELL, 2006, 15.

²² *ANN*, 1, 16

²³ M. ŠAŠEL KOS, 2010, 221.

²⁴ J. HORVAT, et al., 2003, 155.

Tiberijeva rata (16.-11. g. pr. Kr.)-ili nakon ustanka 8. g. pr. Kr. kada je situacija ipak nešto mirnija.

Julijevsko-klaudijevska dinastija je na ovom području zatekla populaciju kasnoga željeznoga doba tek oplahnutu bogatstvima civiliziranog svijeta, a koja u svom izričaju i dalje živi prapovijesnim načinom života. Autohtono je stanovništvo gradilo dvije vrste naselja: na otvorenom i ograđena (*oppida*). Opida su bili socijalni i politički centri zajednica građeni su zemljanih i drvenih materijala. Generalno su bili smješteni na povišenim pozicijama, uglavnom pored rijeka. Na takvim su naseljima nastali kasniji rimski *Poetovio* (aglomeracija čak 4 prapovijesna naselja), *Siscia* (Pogorelec), *Cibalae* (Tržnica, Ervenica, Dirov Brijeg), *Mursa* (Donji grad), *Andautonia*, *Aquae Balissae*.²⁵ Dok su prapovijesna naselja svojim pozicijama uvjetovala i rimski izbor smještanja svojih naselja, ranija naselja ničime nisu uvjetovala urbano tkivo rimskih gradova. Razloge tomu ne treba tražiti dalje od činjenice da su prapovijesne tehnike gradnje u svim svojim oblicima bile inferiorne u odnosu na pridošle.

Ima arheoloških naznaka o vojnim utvrdama koje su prethodile urbanim fazama Siscije i Sirmija, a sličnih prijedloga ima i za Andautoniju.²⁶ Za Sisciju znamo iz izvora da je služila kao castrum za Tiberijevog rata i isto tako da je bila ogromna baza za lansiranje akcija tokom Rata dvaju Batona.²⁷ Legijski logori Petovija i Siscije najraniji su dokazi rimskih građevinskih aktivnosti u međuriječju. Izuzevši Oktavijanovu podjelu Segestike na dva dijela koja se spominje u izvorima, nije potvrđena nikakva značajna rimska građevinska intervencija na lokaciji Pogorelec. Kada je Noričko Kraljevstvo pripojeno rimskoj državi, *Poetovio* je pridružen Iliriku (u tom činu vidimo još dublju razinu militariziranosti tog područja - možemo reći da je August vidio buduću stratešku važnost ovog područja).

Značaj Petovija u ovom razdoblju (do kraja 1. st.) proizlazi iz njegove lokacije. Nalazio se na raskrižju Jantarne rute i do ove pozicije još uvijek plovne Drave. To znači da se s te pozicije mogao neometano kretati prema sjevernom i istočnom Dunavu, ali jednako tako i na jugozapad prema Italiji. Te dvije magistrale izravno su naslijedile rimske ceste. Iako lokacija legijskog logora u Petoviju još nije sa sigurnošću arheološki potvrđena, kontekst nam govori da je sagrađen ubrzo nakon 15. g. pr. Kr., na desnoj obali Drave.²⁸

²⁵ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 194.

²⁶ M. ŠAŠEL KOS, 2010, 220.

²⁷ VELLEIUS PATERCULUS, 2, 113, 1.

²⁸ J. HORVAT, et al., 2003, 156.

Sl. 2. Približan oblik i veličina Siscije, koji ona zadržava kroz većinu svog trajanja (T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 198.)

Što se tiče logora u Sisciji, ni on nije ubiciran, ali pretpostavlja se da se nalazi na poziciji Pogorelec, na mjestu prijašnje Segestice, na suprotnoj strani rijeke Kupe od Siscije.²⁹ U prvoj polovici 1. st. isušuje se područje između Save i Kupe i tada se odvija prva faza gradnje u Sisciji, gdje se koristilo drvo kao primarni građevni materijal.³⁰

Vojnička je uloga Murse zasad još nesigurna. Dok je postignut konsenzus da *Mursa* vjerojatno nije imala svoj stalni legijski logor (*castra stativa*), još su otvorena pitanja o mogućem ranom auksiliarnom logoru, moguće je i da je *legio X Gemina* bila privremeno stacionirana za vrijeme Dačkih ratova, odnosno *legio VI Hispana* nakon Dioklecijana.³¹ Posljednje vojne jedinice u periodu principata zasigurno su napustile Mursu uoči Dačkih ratova, a međuriječje je demilitarizirano odlaskom *legio XIII Geminae* u Vindobonu najkasnije 106. godine.³²

Klaudijevo osvajanje Britanije potaklo je kompletnu preraspodjelu legija u Carstvu: *legio IX Hispana* privremeno je napustila Sisciju, a *legio VIII Augusta* odlazi u *Novae (Moesia)* i mijenja

²⁹ T. LOLIĆ, 2003, 140.

³⁰ T. LOLIĆ, 2003, 142.

³¹ D. PINTEROVIĆ, 1969, 61.

³² D. B. CAMPBELL, 2006, 25.

ju *legio XIII Gemina*, koja ostaje u Petoviju do zaključka Dačkih ratova 106. nakon kojih je Petovijo demilitariziran.³³

Na ovome mjestu možemo ukratko opisati cestovnu povezanost gradova područja između Save i Drave. Tamo gdje je tlo bilo močvarno, ceste su uglavnom građene kompozitno od više različitih nabijenih slojeva, uglavnom na nasipu, i ponekad obrubljene kamenjem (u gradovima).³⁴ Takav je slučaj bio pretežno u južnoj Panoniji. Svakih tisuću koraka je na tim cestama bilo označeno miljokazima, sa imenom cara koji je dao obnoviti cestu (primjeri kasne antike od Septimija Severa (*Bassianae*), Makrina, Aleksandra Severa, Maksimina Tračkog (*Mursa*), Kaudija Gotičkog.³⁵ Većina cesta je zasigurno nastala do kraja 1. st. (dio i za Julijo-Klaudijevaca) na ranijim prapovijesnim putovima, koji su korišteni tisućama godina u kretanjima raznih skupina po ovim prostorima. Jedna od najvažnijih cesta za povijest čitavog ovog dijela Europe dakako je bila Jantarna cesta, koja je od baltičkih obala Litve i Poljske, kretala k jugu, prelazila Dunav negdje kod Karnunta, skretala prema jugozapadu i nizinama u Julijskim Alpama prolazila trasom *Poetovio-Celeia-Emona* sve do Akvileje. Iduća važna prometnica bila je posavska magistrala. Ulogu koju je imala jantarna cesta u kretanju sjever-jug, posavska magistrala je imala za smjer zapad-istok. Za Rimskog Carstva, ona je možda bila najvažnija prometnica na ovom prostoru, jer je omogućavala brz i izravan put između nekoliko ključnih točaka ovog dijela Carstva kao što su sjever Italije i *Sirmium*, te dalje Mezijski limes. *Siscia* je bila čvrsto vezana uz nju (kao i *Sirmium*) i njen rast je rezultat blizine ovoj cesti. Pratila je plovnu Savu, što znači da je tu tekao i riječni promet. Prolazila je Neviodunom i spajala se s Jantarnom cestom kod Emone. Na istok je tekla uz rijeku Savu, odvajala se i prolazila kroz Cibale, da bi se ponovno spuštala do rijeke i išla kroz Sirmij i Basijane do ušća Save u Dunav. Treća, jednako važna cesta je limitanska. Pružala se uz cijeli Dunav, i dalje na sjever uz Rajnu. Glavna svrha joj je bila brzo premještanje vojnih jedinica na krizne točke, a koristili su je i civili za trgovinu i kretanje. Dio limitanske ceste koji se tiče nas počinje kod Singidunuma, prati uzvodno Dunav do podnožja Fruške gore i zatim zaokreće na sjever. Iz istog razloga što cesta iz Akvinka za Gardellacu presijeca i zaobilazi dunavsko koljeno, tako i limitanska cesta zaobilazi Erdutski brijeg i ide direktno iz Teutoburgija za *Ad Labores*.³⁶ Zatim ide prema Mursi gdje prelazi Dravu i ponovno se spaja sa Dunavom kod postaje *Ad Militare*. Od ostalih provincijalnih cesta imamo podravsku, koja ide od Murse do Petovija, cestu koja spaja Petovijo sa Siscijom preko Andautonije, Dolabelinu cestu što spaja

³³ D. B. CAMPBELL, 2006, 17.

³⁴ Ž. MILETIĆ, 2014, 58.

³⁵ D. PINTEROVIĆ, 2014, 141. M. MILIN, 2004, 258.

³⁶ O cestama kod D. PINTEROVIĆ, 1969, 56.

Sisciju i Salonu, i cestu od Siscije, preko Lonjskog polja do Akva Balisa do Inceruma, gdje se jednim krakom račva prema Mursi, a drugim prema Cibalama.

Pitanje pozicije Siscije uopće nije upitno. Prvo, izniman prirodni položaj na blagom uzvišenju između Kupe i Save okružuje ju s 3 strane prirodnim preprekama. Drugo, režim voda Save je takav da je u razdoblju izlivanja Sava iznimno teška za prijeći, što samo pridodaje činjenici da je Sava u antičko doba imala samo tri pogodne pozicije za prijelaz – upravo kod Andautonije, Siscije i Marsonije.³⁷

Poetovio nastaje organskim rastom nekoliko različitih ranijih naselja, koja su se nalazila na pozicijama Panorama, Grad, Vičava, Rabelčja vas sa lijeve strane Drave, i Zgornji Breg i Spodnja Hajdina s desne strane. Uži se centar vjerojatno nalazio kod Vičave i vjerojatno se tu događaju najranije rimske gradnje, no zbog manjka sistematskih istraživanja ne može se utvrditi razvoj grada na toj poziciji.³⁸ Također, zbog pomicanja korita Drave na sjever, vrlo je vjerojatno da je veliki dio Vičave uništen. Glavna gradska komunikacija je prolazila je kroz Vičavu, nakon što je prešla Dravu, nastavljala u smjeru sjeveroistoka između Panoram i Grada, potom preko potoka Grajena i dalje na sjeveroistok. Bila je širine 6m, popločana kamenom, i uz nju je tekla kanalizacija.³⁹ U Rabelčjoj vasi imamo sačuvane ostatke drvene gradnje iz 1. polovice 1. st. Radi se o nastambama s ukopanim zemljanim podovima i ognjištima. Cijelo naselje bilo je premreženo kanalima širine do 5 metara, čija je funkcija zasigurno bila odvođenje vode (radi sklonosti poplavama).⁴⁰ Još jedno je naselje otkriveno jugoistočno od kasnijeg istočnog Petovijskog groblja. Datira se u augustovsko razdoblje, no moguće je da je postojalo i prije rimske prisutnosti. Na desnoj obali Drave se nalaze se dvije terase na kojima su bili građeni dijelovi rimskog grada – donja terasa Zgornji Breg, i gornja terasa Spodnja Hajdina. Akvadukt sagrađen od *legio XIII Gemine* počinjao je kod Frami i završavao sjeverno od Spodnje Hajdine, gdje onda možda treba tražiti logor. Kod Spodnje Hajdine nalazio se kvart naselja kojemu čak znamo i ime – *Vicus Fortunae*. U 1. polovici 1. st. tu postoji nekolicina drvenih kuća i jedna ljevaonica bronce. Na tom prostoru nema intenzivnijih gradnji do kraja stoljeća. Onaj dio naselja kod Zgornjeg Brega posvjedočen je većinski samo južno od glavne ceste, pa je moguće da je rijeka erodirala građevine sjeverno od ceste. U ovoj fazi nema građevinskih aktivnosti na ovom prostoru.

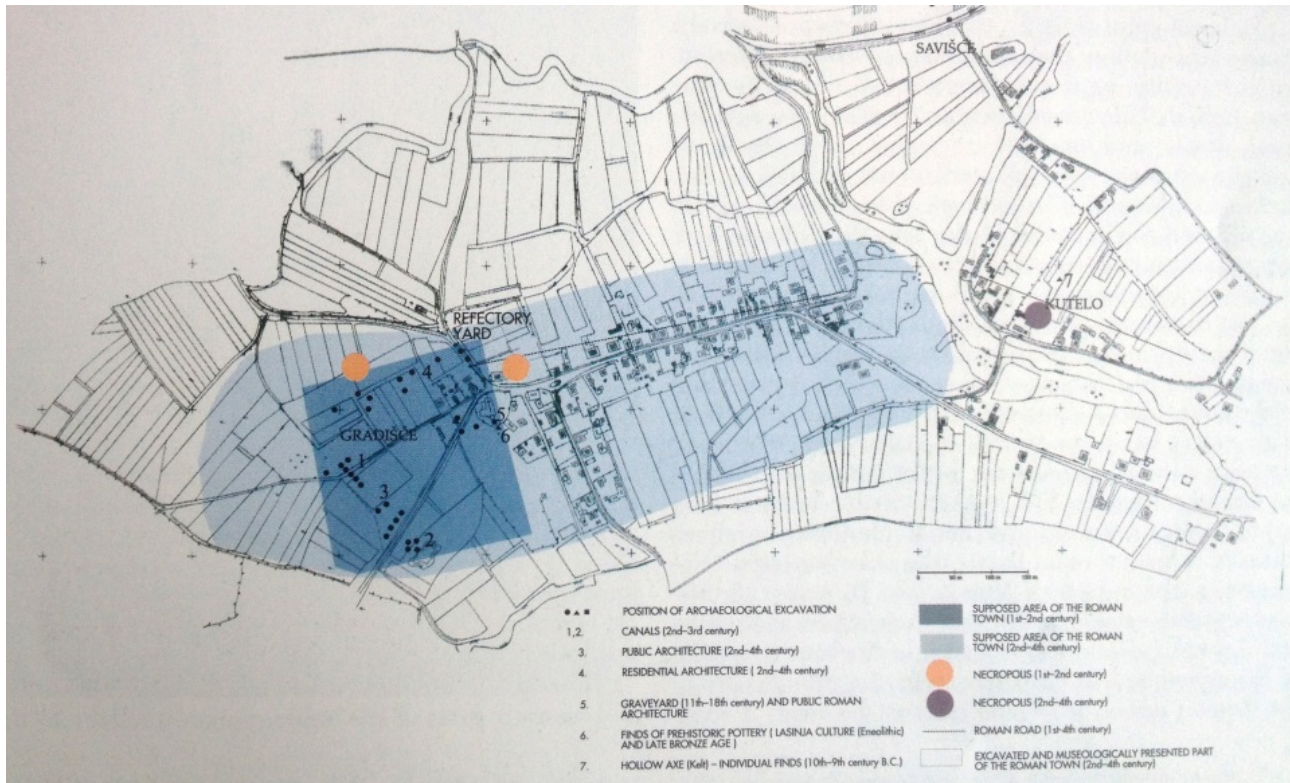
³⁷ A. DURMAN, 1992, 120.

³⁸ J. HORVAT, et al., 2003, 162.

³⁹ J. HORVAT, et al., 2003, 161.

⁴⁰ J. HORVAT, et al., 2003, 166.

Andautonija ima više faza gradnje – od sredine 1. st. do kraja 4. st. Rimski se prisutnost se osjeti već od početka 1. stoljeća. Arheološki ostaci najslabije su sačuvani u ovoj fazi jer je Andautonija sredinom prve polovice 2. stoljeća doživjela veliku poplavu, te potom veliki projekt obnove u kojemu je cijela ranija faza preslojena.

Sl. 3. Faze i pozicije arheoloških istraživanja Andautonije (D. NEMETH-EHRLICH, D. KUŠAN-ŠPALJ, 2003, 109.)

Iovija je daleko najmanje naselje koje je obuhvaćeno ovim radom (tek 3.4 ha).⁴¹ Moguće je da je u ovom periodu bila vojni castellum, i da tek Vespazijanovim premještanjem limesa postaje civilno naselje.

Sirmium svoju važnost duguje svom iznimnom položaju unutar mreže rimskih cesta.⁴² Direktno na Savi, uz koju je tekla Savska magistrala, blizu limitanske ceste, i na spajanju jedne od salonitanskih cesta s panonskima, predrimsko naselje Amantina i Sirmiensijaca zasigurno je bilo pod rimskom vojskom najkasnije do 8. g. pr. Kr., nakon Tiberijeve kampanje i nakon smirivanja

⁴¹ B. MIGOTTI, 2014, 116.

⁴² M. MIRKOVIĆ, 2004, 145.

manjeg Panonskog ustanka.⁴³ U 1. polovici 1. st. samo je *Sirmium civitas peregrinorum*, ali sa sve većim značajem zbog veoma povoljnog položaja u blizini limesa koji ima sve veće ekonomsko značenje za gradove u njegovoj okolini. Predrimska faza grada gotovo je u potpunosti arheološki nepoznata.⁴⁴

Nastanak rimskih Basijana prati nastanak Sirmija. Iako ispod kasnijeg rimskog naselja nije bilo kasnoželjeznodobno naselje, okolno je stanovništvo je bilo organizirano u isti *civitas* kao i ono iz područja Sirmija.⁴⁵ Pretpostavlja se da kasniji ager Basijana predstavlja ujedno i rasprostiranje Skordiska. Naselje je najvjerojatnije nastalo na nekoj ranoj vili, koje se zbog položaja na pola puta između Sirmija i Singiduna počelo postupno razvijati jer je cesta *Siscia-Singidunum* dovršena najvjerojatnije tijekom Tiberijeve vlasti.⁴⁶ S južne strane naselja tekao je kanal Jarčina, a sa zapadne potok Rečica.

⁴³ M. MIRKOVIĆ, 2004, 147.

⁴⁴ M. MIRKOVIĆ, 2004, 151.

⁴⁵ M. MILIN, 2004, 254.

⁴⁶ M. MILIN, 2004, 257.

Prvi val urbanizacije za Flavijevaca

Nova dinastija Flavijevaca tražila je uporište i afirmaciju u svim područjima Carstva. Sukladno tomu, Vespazijan pokreće projekte kolonizacije dublje u provinciji nakon oskudnih intervencija Julijo-Klaudijevaca koje su uglavnom bile ograničene na jugozapadu. Statuse prvih kolonija u međuriječju dobivaju *Siscia* i *Sirmium* vjerojatno najkasnije do 73. veteranskom dedukcijom.⁴⁷ Za Sirmij je pitanje datuma autonomije upitno jer neki autori smatraju da Plinijevo navođenje Sirmija kao utvrđenog naselja (*oppidum*), a ne kao kolonije, znači da je Sirmij je morao dobiti autonomiju tek za Domicijanovih operacija na Panonskom limesu (između 89. i 93.).⁴⁸ Naime, opće je poznato da Plinije umire u erupciji Vezuva 79. godine. U svakom slučaju, do kraja 1. st. u južnoj se Panoniji nalaze dvije kolonije sa razmjerno velikim brojem rimskih građana, iz kojih će u sljedećim stoljećima zračiti rimski svjetonazor. Biva uspostavljena i *Classis Flavia Pannonica*.⁴⁹ Djelatnosti panonske flote odvijaju se na Dunavu i Dravi, ali i na Savi, što potvrđuju istraživanja kod Progora.⁵⁰ Većina gradova u ovoj fazi dobiva prve zidane strukture, a ulice su ortogonalno organizirane. Za Domicijanovog rata sa Dačanima, dolazi do povećavanja koncentracije vojnih jedinica u Panoniji jer se uviđa strateška važnost ovog područja u vidu obrane limesa. Vrlo vjerojatno je bio uspostavljen privremeni legijski logor u Sirmiju između 89. i 101. U njemu je boravila *legio I Adiutrix* (koja iz Sirmiuma kreće u izgradnju Brigetia), a možda nakratko i *legio II Adiutrix*, za njenih operacija u Daciji.⁵¹ Također, za to vrijeme, između 89. i 106., dolazi do brojnih izmjena auksilijarnih postrojbi na srijemskom dijelu limesa.⁵²

Gradovi su građeni barem djelomično ortogonalno s podjelama na *insulae*.⁵³ No naravno, tu ne treba zamišljati onakvu planimetriju kakvu susrećemo u Timgadu ili Aosti, već jednu racionalnu kombinaciju pravocrtnih ulica sa određenom dozom prilagodbe terenu (primjer Cibala, gdje je grad poprimio trapezoidni oblik jer su traktovi bedema koristili tokove Bosuta i Ervenice kao prirodne jarke ispred samog zida).

Poetovio raste i u drugoj polovici 1. st., prostor Vičave je cijeli izgrađen, preko južnog obronka Panorame do Grajene. On je jedini grad u Panoniji koji dobiva Trajanovu autonomiju, i u 2.

⁴⁷ A. MOCSY, 1974, 112.

⁴⁸ N. H. III, M. MIRKOVIĆ, 2004, 147.

⁴⁹ T. LOLIĆ, 2003, 134.

⁵⁰ D. DIMITRIJEVIĆ, 1969, 117.

⁵¹ D. B. CAMPBELL, 2006, 25.

⁵² M. MILIN, 2004, 259.

⁵³ T. LOLIĆ, Z. WEIWEIGH, 2012, 197.

stoljeću, drugi je najveći grad u Gornjoj Panoniji (nakon Karnunta).⁵⁴ U Vičavi su građevine visoke kvalitete, od pravilnog kamena. Dio grada u Vičavi je orijentiran paralelno s Dravom, i tu su građevine primarno stambenog karaktera. Ima nekoliko radionica, ali većina se radionica nalazi u Rabelčjoj vasi. Akvedukt je dolazio iz smjera sjeverozapada, prateći brijeg Panorame, i opskrbljivao je Panoramu i Vičavu vodom.⁵⁵ Na Panorami je otkriveno nekoliko građevina sa sistemima grijanja i nekoliko lokacija koje su služile kao svetišta raznim božanstvima.⁵⁶ Sačuvani su ostaci mosta koji je prelazio potok Grajenu. Nađeni su ostaci mosta preko Drave na lokaciji nasuprot Vičavi (znači na desnoj obali rijeke), koji je možda izgrađen za vrijeme Hadrijana. Moguće je da se radi o dijelu mosta koji je prvotno bio s lijeve strane rijeke i da je rijeka promijenila korito.⁵⁷ Prve manje gradnje se mogu se datirati u ovo razdoblje, no pravi razvoj ovog prostora tek nastupa od sredine 2. st.⁵⁸

Siscia je bila izduženog oblika koji je pratio *cardo maximus*. Orijentirana je bila sjever-jug, sa blagim nagibom prema istoku u južnom dijelu (8-30°).⁵⁹ Njen oblik su diktirale rijeke Kupa i Sava. Grad svoje trajne konture najvjerojatnije dobiva nakon što je proglašen kolonijom, za vrijeme Vespazijana. Tada se barem dio ulica popločava opekom, a insule su građene kombinacijom lomljenog kamena i opeke.⁶⁰ Nekropole su se u Sisciji nalazile uz ceste prema sjeveru, istoku i jugu.⁶¹ Ukupna veličina grada iznosila je oko 40 ha, no naravno, kao i sa svim ostalim gradovima kojima se bavimo u ovom radu, to je tek pretpostavka na kojoj možemo samo zasnivati buduća istraživanja.⁶² Na desnoj obali Kupe, preko puta Siscije, nađeno je preko 200 hrastovih pilona za koje se smatra da su ostaci riječnog pristaništa.⁶³ Najraniji nalazi potječu iz 2. polovice 1. st. Moguće je da je kompleks izgrađen još za Tiberijevog kampa.⁶⁴ Pitka voda je u Sisciji mogla predstavljati problem zbog močvarnog okruženja i tendencije izlivanja rijeka. Trasa akvadukta Siscije nije sa sigurnošću utvrđena, no sigurno je da su mu izvori bili na sjevernim obroncima Zrinske gore. Najbolje sačuvani dio akvadukta je između sela Donja

⁵⁴ M. ŠAŠEL-KOS, 2014, 139.

⁵⁵ J. HORVAT, et al., 2003, 163.

⁵⁶ J. HORVAT, et al., 2003, 163.

⁵⁷ J. HORVAT, et al., 2003, 172.

⁵⁸ J. HORVAT, et al., 2003, 176.

⁵⁹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 197.

⁶⁰ T. LOLIĆ, 2003, 142.

⁶¹ T. LOLIĆ, 2003, 140.

⁶² T. LOLIĆ, 2003, 140.

⁶³ T. LOLIĆ, 2003, 141.

⁶⁴ M. ZANINOVIĆ, 1953, 54.

Mlinoga i Čuntić. Radi se o kanalu zidanom od opeke, s otvorom 20x40 cm, ukopanom u zemlju.⁶⁵

Andautonija ima raster ulica iz više faza, gdje bi prvi bio građen za Flavijevaca.⁶⁶ Pretpostavljaju se dimenzije grada prve faze koje bi bile oko 250 m x 250 m.⁶⁷

Mursa je bila orijentirana sjever-jug sa blagim otklonom prema istoku u južnom dijelu. Ulice Murse i Siscije su bile 8-10 m metara širine popločane s položenim drvenim konstrukcijama (vjerojatno prilagodba radi kvalitete tla), a u Andautoniji 6,4 m s popločanjem od vapnenačkog kamena. Moguće je da su *insulae* u Mursi i Sisciji bile dimenzija 71x35,5 m (2x1 *actus*).⁶⁸

Organizacija utvrđenog dijela Jovije ukazuje da je možda bilo naselja tipa *castellum*.⁶⁹

Obrambeni je bedem otkriven na nekoliko lokacija te ima nekoliko faza gradnje i obnove koje su većinski građene u nepravilnom kamenu sa puno vapnenačke žbuke.⁷⁰ Najranija je faza je sa kraja 1. i početka 2. st. (trajansko razdoblje), dok se posljednja datira u 4. st. (post-dioklecijanska faza), kada su dodani novi traktovi bedema na sjevernoj i zapadnoj strani grada. Dimenzije grada su 170 m x 200 m, odnosno 3,4 ha. Dvostruki bedemi na sjeveru i zapadu bili su odvojeni razmakom. Na sjeveru je vanjski bedem bio širine 1,35 m, na zapadu 1,1-1,3 m, dok je jednostruki bedem na istoku bio 3,2 m širok, a na jugu čak 4,6 m.⁷¹ Terme u Joviji predstavljaju jedan od bolje istraženih termalnih sklopova u južnoj Panoniji, sa svojom površinom od 231 m². Sjeverno od termi nalazi se velika javna građevina nejasne namjene, sa trijemom, otvorenim dvorištem sa hodnicima i nizom prostorija. U krajnjem je sjeveru grada otkrivena konstrukcija koja je možda bila dio žitnice (*horreum*).⁷²

Bedem u Mursi je arheološki istražen na samo jednoj lokaciji – raskrižju Huttlerove i Frankopanske ulice.⁷³ Na drugim njegovim mjestima istraživanjima je zahvaćen tek djelomično ili je pak posvjedočen samo u pisanim izvorima. Istražena se površina smješta u 1. ili 2. st. (prema tome izgrađen za Flavijevaca ili vjerojatnije za Hadrijana). Sačuvan je samo negativ zida u obliku rova (radi sekundarne upotrebe materijala sa zida, nije se sačuvala većina originalnog zida, izuzev male količine slomljenih opeka) i njemu pridruženi obrambeni jarak. U tom slučaju

⁶⁵ A. DURMAN, 1992, 121.

⁶⁶ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 198.

⁶⁷ D. NEMETH-EHRLICH, D. KUŠAN-ŠPALJ, 2003, 117.

⁶⁸ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 199.

⁶⁹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 200.

⁷⁰ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 200.

⁷¹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 201.

⁷² B. MIGOTTI, 2014, 117

⁷³ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 201.

bedem se vjerojatno sastojao od zemljanog nasipa sa jezgrom od opeke kojemu je sa vanjske strane bio pridružen opkop. Sjeverni je (dakle unutrašnji) rov bio širok 1,5 m i smatra se da predstavlja ostatak bedema. Južni je (vanjski) jarak bio širok 5 m i lagano se sužavao prema dnu. Postoji teza da je *Mursa* imala dva paralelna trakta bedema, no to još nije moguće potvrditi ili demantirati jer je istražena površina mursijskih bedema zasad ipak premala.⁷⁴ O smjeru pružanja bedema na ostalim stranama grada i danas se samo nagađa. Istočni se bedem se treba tražiti zapadno od Ulice Jove Jovanovića Zmaja i Trga bana Josipa Jelačića.⁷⁵ Mali dio sjevernog bedema uhvaćen je u istraživanjima 1934. između carinarnice i bolnice, kao i dio zapadnog bedema.

Veoma važne informacije o konturama grada Murse (ali i nekih drugih) i njenih bedema prenijeli su nam Luigi Ferdinando Marsigli, koji bilježi ostatke Murse za svog posjeta krajem 17. st. te Matija Petar Katančić, arheolog entuzijast, koji donosi cijeli niz važnih informacija o Mursi, i njenim epigrafičkim spomenicima. Radoslav Franjetić početkom 20. st. radi rekonstrukciju gradskog plana Murse s pomoću karata što su ih napravili Marsigli i Katančić.⁷⁶

U Cibalama su bedemi otkriveni na nekoliko mjesta, ali njihov točan opseg nije određen.⁷⁷ Grad je bio blago trapezoidnog oblika (istočna strana 610 m, ostale otprilike 600 m, što gradu daje veličinu od 36,6 ha). Treba napomenuti da različiti autori daju različite dimenzije grada, pa tako neki predlažu bedeme iz više faza – hadrijanski, koji je manji, sa širokim jarcima, a proširen je nakon Kvadsko-markomanskih ratova.⁷⁸ Južnu granicu grada činio je Bosut. Ostaci su zapadnog bedema nađeni u Gundulićevoj ulici, a sjeverni se pružao paralelno s Ulicom Jurja Dalmatinca. Istočni zid predstavlja problem zbog toga što mu se ne može sa sigurnošću odrediti smjer pružanja unatoč tomu što su mu nađeni ostaci na nekoliko mjesta.⁷⁹ Konstrukcija bedema najvjerojatnije je bila u ranijim fazama zemljana, poduprta palisadom s jarkom, a u kasnijim se razdobljima se grade elementi od kamena i opeke, i to možda čak dvostruki bedem.⁸⁰ Takva situacija podsjeća na bedem u Mursi.

Kao i kod ostalih gradova, prvi bedem Sirmija bio je zemljani s jarkom. Poznati su nam sjeverni i južni traktovi, mali dijelovi istočnog i zapadnog, jedna glavna gradska vrata (južna) i jedna

⁷⁴ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 202.

⁷⁵ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 202.

⁷⁶ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 206.

⁷⁷ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 206.

⁷⁸ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 207.

⁷⁹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 207.

⁸⁰ B. MIGOTTI, 2014, 114.

obrambena kula.⁸¹ Glavna gradska groblja Sirmija nalazila su se na izlazima grada na istoku i zapadu.⁸²

Situacija proučavanja javnih površina, prvenstveno foruma i forumskih adjacencija u međuriječju je problematična je zbog novovjekovnih gradnji iznad rimskih ostataka. Te recentne izgradnje premrežile su (ali i u određenoj mjeri i pratile) onu rimsku, poprilično devastirala arheološke ostatke, a ujedno i otežala daljnja arheološka istraživanja.

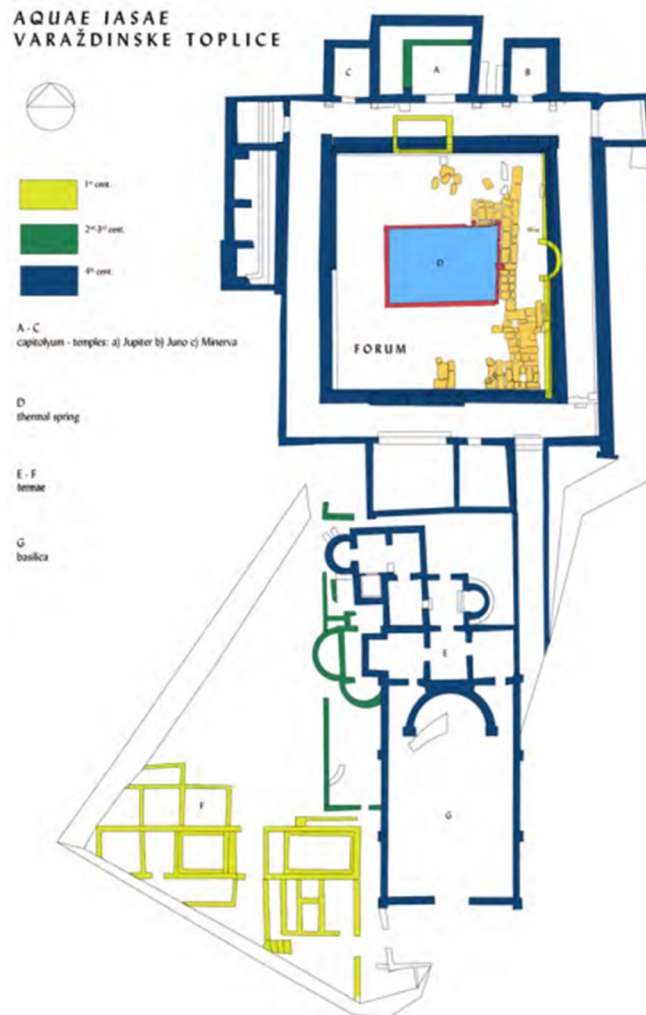
U Sisciji je otkriven javni kompleks na krajnjem sjeveru grada, uz *cardo maximus*. Sastoji se od centralnog otvorenog dijela (22 m x 31 m), otvorenog prema cesti na istoku i okruženog građevinama, za koje se smatra da su hramovi na sjeveru, zapadu i jugu. Ispred zapadnog hrama je nađeno je više vrsta mramornih fragmenata (*cipollino, verde antico, carrara*), a na ulazu u hram se nalazila se baza, moguće od kipa božanstva. Hram je bio dimenzija 9,35 m x 9,1 m. Zanimljiva je orijentacija spomenutog hrama u odnosu na „forum“. On se nalazi na dužoj forumskoj strani, odnosno okomito na klasičnu aksijalnost rimskog foruma. To podsjeća na pompejanski forum s Apolonovim hramom, no naravno, ta se dva primjera razvojno ne mogu međusobno povezivati; logično rješenje jest praktičnost, koju su čak i bogobožazni Rimljani redovito prakticirali.⁸³

⁸¹ M. MIRKOVIĆ, 2004, 152.

⁸² M. MIRKOVIĆ, 2004, 155.

⁸³ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 207.

Još jedan mogući hram sa forumom nalazio se uz zapadni bedem, južno od termi u Rimskoj ulici. Uz ostatke arhitrava, u tom području je nađeno nekoliko epigrafskih spomenika (ara Jupitera i Junone, baza Hadrijanova kipa).⁸⁴ Oni spominju razne javne građevine od kojih nijedna još nije arheološki potvrđena.⁸⁵

Sl. 4. Forumski kompleks u Akve Jasama (T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 208.)

Jedini zasad siguran primjer centralnog javnog prostora otkriven u hrvatskoj Panoniji jest forumski kompleks u Akve Jasama.⁸⁶ Sastoji se od kapitolija, centralnog otvorenog prostora sa portikatom na istoku i zapadu (vjerojatno s nimfejem u sredini) te velikim termama i bazilikom. Ima tri veće faze gradnje – 1. st. (Flavijeveci), 2. st. (Antonini) i s početka 4. st. (konstantinsko razdoblje). Najbolje je sačuvana posljednja faza, koja je ujedno i jedna od posljednjih u

⁸⁴ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 210.

⁸⁵ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 207.

⁸⁶ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 199.

provinciji u ovom obimu. U prvoj fazi imamo samo hram koji je imao jednu prostoriju.⁸⁷ On je u funkciji do drugog stoljeća. Terme su izgrađene jugozapadno od otvorenog centralnog dvorišta i sastoje se od nekoliko četvrtastih prostorija poredanih u smjeru istok-zapad. Još nije otkriven sistem za grijanje iz ove faze.⁸⁸

Forum u Joviji vjerojatno treba tražiti sjeverno od Ulice bana Jelačića. Hram bi se trebao nalaziti u neposrednoj blizini foruma, i cijeli kompleks vjerojatno se nalazi na križanju karda i glavnog dekumana (no oni su zasada otkriveni samo djelomično).⁸⁹ Ostaci *horreuma* otkriveni su u blizini današnje crkve.⁹⁰

Jednako tako ne znamo gdje bi se mogao nalaziti forum u Mursi, ali sada već možemo pretpostaviti gdje mu je lokacija. Trag mu se treba tražiti između Ulice cara Hadrijana, Huttlerove ulice i Vukovarske ulice.⁹¹ Suić mu na temelju stele Gaja Emilija Homulina (na kojoj piše da je isti dao izgraditi 50 taberni) pretpostavlja dimenzije 54 m x 44 m. Nekoliko spomenika ukazuje na postojanje kapitolijskog hrama čiju lokaciju ne znamo. Pretpostavljalo se da se nalazio na forumu ispod današnjeg Trga bana Jelačića, no danas se smatra da se tu možda nalazila beneficijarska postaja gdje su konzularni beneficijari postavljali votivne are. Taj dio grada, po svemu sudeći, nalazio se izvan bedema. Izvan zapadnog trakta bedema ispod današnjeg Poljoprivrednog fakulteta nađeno je 5 votivnih natpisa bogu Silvanu pa se tu možda nalazi njegovo svetište. U blizini južnog kuta bedema (s vanjske strane), na križanju današnje Huttlerove i Frankopanske ulice nađen je mramorni kip Kibebe, pa možemo pretpostaviti hram uz glavni gradski ulaz koji vodi na *cardo maximus*. Postoji i pretpostavka o mogućoj židovskoj *proseuchi* (zajednici/svetištu) koja je posvjedočena samo u tragovima.⁹²

Decumanus maximus Murse je imao dvije faze gradnje, prvu za Hadrijana, i obnovu u kasnom 2. st.; širina ulice je varirala od 8,4 m do 10 m.⁹³

⁸⁷ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 207.

⁸⁸ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 212.

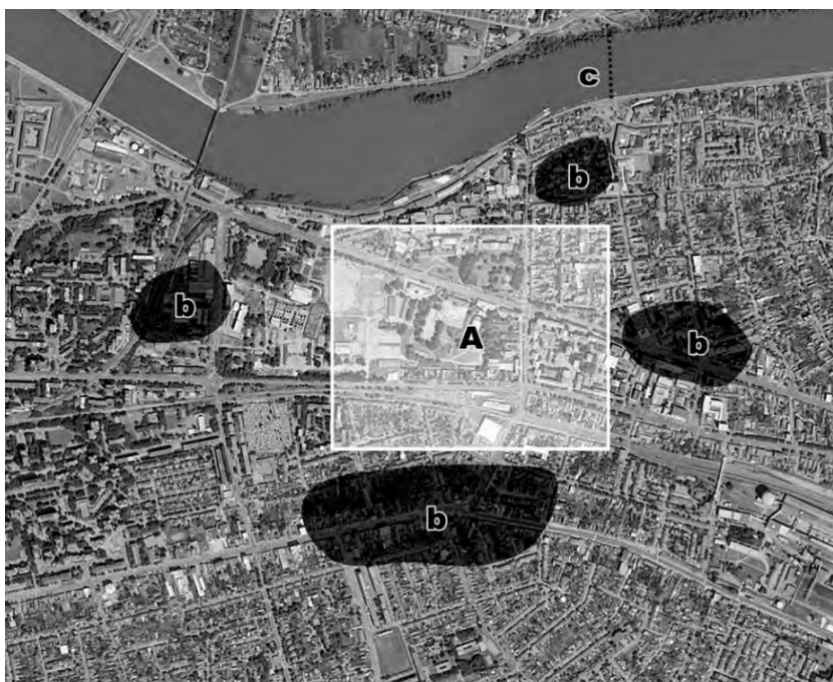
⁸⁹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 210.

⁹⁰ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 211.

⁹¹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 209.

⁹² T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 211.

⁹³ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 209.

I. 5. Pretpostavljeno pružanje urbanog dijela Murse sa njenim nekropolama (T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 203.)

Forum se u Cibalama se dijelom nalazio ispod današnjeg Trga bana Josipa Šokčevića. Na sjevernoj strani možda se nalazila bazilika, a sjeverno od nje možda terme.⁹⁴ Tragovi kapitolijskog hrama u Cibalama također su slabi i za sada nema čvrstih arheoloških dokaza o njegovom postojanju.⁹⁵

⁹⁴ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 209.

⁹⁵ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 212.

Nastavak prosperiteta u doba Antonina

Nakon Nerve, carem postaje energični Trajan. Trajan 106. pobjeđuje Dačane, smiruje situaciju na širem Podunavlju te premješta legije bliže vanjskim granicama Carstva. On dijeli Panoniju na Gornju i Donju najkasnije do 106. godine, ponavljajući model koji je Domicijan napravio s Mezijom dvadeset godina ranije. Glavnim gradovima provincija postaju *Carnuntum* i *Aquincum*, koji doduše dobivaju municipalitete tek za vrijeme Hadrijana. U ovom periodu na Dunavskom limesu nalazi se najveći broj legija u povijesti, njih 8, od kojih je 4 u Panoniji. Vjerojatno se *legio I Adiutrix* seli iz Domicijanovog privremenog logora Sirmija u novosagrađeni *Brigetio*. Tako se i *legio XIII Gemina* seli iz Petovija i odlazi u Vindobonu.⁹⁶ Time je oblikovan Panonski limes koji će ostati nepromijenjen idućih tristo godina.

Hadrijan je kao *tribunus laticlavus* legije *II Adiutrix* služio u Panoniji 96. godine, da bi se ponovno vratio u Donju Panoniju 106., kao njen prvi propretor.⁹⁷ On je prvi car koji je imao poseban odnos prema Panoniji, a to je i pokazao. Podiže koloniju Mursu, a *Bassianae* postaju municipij. Jugoistočni dio Panonije, koji je u urbanizaciji do tada možda kaskao za zapadnim gradovima, ubrzo dostiže te velike provincijalne centre, ali u nešto drugačijem duhu jer je zbog blizine granice militariziranost tog dijela Carstva i dalje bila dosta osjetna, barem u usporedbi sa zapadnom Panonijom.⁹⁸

Poetovio odlaskom XIII legije dobiva status kolonije i doživljava nekoliko valova naseljavanja veterana.⁹⁹ Postaje industrijsko središte na razini cijele provincije. Za Hadrijana ili Antonina Pija carinski sustav *Publicum Portorium Illyrici* dobiva sjedište u Petoviju.¹⁰⁰ U istom razdoblju, dakle sredinom 2. st. grad se širi istočno uz glavnu cestu, i južno prema Grajeni. Tu nalazimo ogroman broj industrijskih radionica, od metalurških, kamenorezačkih, staklarskih, topionica, radionica za obradu mramora, ali daleko najviše keramičarskih. Peći, prostorije za oblikovanje, prostorije za sušenje, bunari s vodom, odbačeni proizvodi, pronalazeni su po cijelom području. Nađeno je više od 100 keramičarskih peći, no stvaran broj je vjerojatno bio puno veći.¹⁰¹ Radionice na rubu naselja relativno su brzo prestale sa radom, dok su centralne radile i do prijelaza 3. u 4. st.¹⁰² Peti Mitrej Petovija nalazi se u sjevernom dijelu Rabelčje vasi i jedina je

⁹⁶ D. B. CAMPBELL, 2006, 25.

⁹⁷ J. BRUNŠMID, 1900, 23.

⁹⁸ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 220.

⁹⁹ J. HORVAT, et al., 2003, 156.

¹⁰⁰ J. HORVAT, et al., 2003, 157.

¹⁰¹ J. HORVAT, et al., 2003, 167.

¹⁰² J. HORVAT, et al., 2003, 170.

građevina te vrste u tom dijelu naselja. Luksuznije stambene zgrade bile su samo uz glavnu cestu. Nekropole su se nalazile sa svih strana grada, pa i unutar granica grada u kasnijim razdobljima, ali najveće su nekropole bile na krajnjem istoku i zapadu grada. U Vikusu Fortune intenzivira se gradnja u obliku nekoliko velikih građevina, manjih hramova i niza svetišta. Zbog brojnih epigrafskih nalaza smatra se da tu treba tražiti i sjedište Iliričkog portorija.¹⁰³ U sredinu 2. st. smješta se prvi petovijski mitrej.¹⁰⁴ Odmah do njega nalazio se izvor i nekoliko svetišta drugim božanstvima. Iako postoje naznake Kibelinog, Izidinog, pa čak i Jupiterovog hrama, nijedna od tih zgrada nije potvrđena ili posvjedočena.¹⁰⁵ U Zgornjem Bregu tada se odvija velika građevinska aktivnost. Od sredine 2. st pa tijekom 3. st., nastaje veliki broj luksuznih kuća, s hipokaustima, freskama, mozaicima i štukaturom. Organizirane su u četvrtaste blokove i orijentirane prema cesti. Kanalizacija se poklapa s cestom, osim u istočnom dijelu četvrti. Glavni je kanal kanalizacije dimenzija 1 m x 0,5 m, a građen je od pravilnog kamena i opeke. U funkciji je do 3. st. kad se zatrpava, vjerojatno radi poplava.¹⁰⁶ Također su nađeni i dokazi o vodovodu, što je standardno za luksuzne kuće širom Carstva. *Poetovio* je sada jedan od većih gradova provincije i doseže dužinu od gotovo 3, 5 km na svom vrhuncu.

Početak 2. st. *Andautonia* doživljava snažan uspon. Grad je poplavljen u 3. desetljeću 2. st. nakon čega je obnovljen. Podjela na insule vjerojatno potječe iz hadrijanskog razdoblja.¹⁰⁷ Bile su ortogonalnog plana s naglašenom unutrašnjom podjelom.¹⁰⁸ Nažalost, dimenzije im se za sada još uvijek ne mogu odrediti.¹⁰⁹ Otklon od smjera sjever-jug je 12°. ¹¹⁰ Tada se vjerojatno gradi i kanalizacija. Nagli rast rezultira iskrivljenim ulicama te se naknadnim gradnjama ta nepravilnost pokušava ispraviti.¹¹¹ U početku su nekropole limitirale širenje *Andautonije*, no u 2. i 3. st. grad je potpuno preslojio ranije nekropole.¹¹² Na sjeveru grada nađen je dio trakta bedema koji je možda bio dvostruk. Datira se u 2. st., bio je građen od poluobrađenog kamena, i širine oko 1m.¹¹³ Grad se širi prema jugu uz *cardo maximus*, a neki se dijelovi grada nasipavaju (radi osiguranja od budućih poplava?). Termalni se kompleks gradi ubrzo nakon poplave istočno od

¹⁰³ J. HORVAT, et al., 2003, 174.

¹⁰⁴ J. HORVAT, et al., 2003, 157.

¹⁰⁵ J. HORVAT, et al., 2003, 175.

¹⁰⁶ J. HORVAT, et al., 2003, 177.

¹⁰⁷ D. NEMETH-EHRLICH, D. KUŠAN ŠPALJ, 2003, 117.

¹⁰⁸ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 212.

¹⁰⁹ B. MIGOTTI, 2014, 116.

¹¹⁰ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 198.

¹¹¹ D. NEMETH-EHRLICH, D. KUŠAN-ŠPALJ, 2003, 117.

¹¹² T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 199.

¹¹³ B. MIGOTTI, 2014, 115.

carda maximusa na mjestu bivše južne nekropole te tako ona biva u potpunosti preslojena i inkorporirana unutar gradskog tkiva.

Zbog gotovo potpuno nepoznate privatne arhitekture u prostoru između Save i Drave, na ovome mjestu treba spomenuti primjer luksuznog domusa mozaicima, hipokaustom, freskama i mramornim zidovima blizu istočnog bedema Siscije.¹¹⁴ Izgradnja mu se datira u 2. st. Otprilike u istom razdoblju u Sirmumu gradi se *villa urbana* uz jednu od većih ulica grada (širine između 4-4,5 m, popločanom većim nepravilnim kamenjem).¹¹⁵

U drugoj fazi forumskog kompleksa Akve Jasa (u doba Hadrijana i Antonina Pija) gradi se hram sa tri odvojene cele (gotovo na istom mjestu kao i prethodni hram, s istom orijentacijom, ali nešto sjevernije), gdje je središnja dimenzija 5 m x 6 m, a bočne 3,8 m x 5 m.¹¹⁶ Moguće je rješenje da se radi o hramu Kapitolijske trijade, iako se u novije vrijeme ta postavka demantira.¹¹⁷ Kompleks dobiva portikat južno od hrama (na zapadnoj i istočnoj strani otvorenog centralnog prostora) te terme dobivaju nove prostorije, sjeveroistočno od starijih elemenata iz 1. st, a južno od otvorenog prostora.¹¹⁸ Sada se gradi i hipokaust. Stambene su građevine u ovoj fazi uništene za Markomanskih ratova, ali ubrzo se obnavljaju u kamenu.¹¹⁹

Terme u sjevernom dijelu Jovije iz druge polovice 2. st. (nakon Kvadsko-markomanskih ratova) građene su na principu tipičnih carskih termi.¹²⁰

Stalan most preko Drave u Mursi gradi se najvjerojatnije za Hadrijana, na mjestu današnjeg Trga Nikole Tesle, a obnavlja se u ranom 3. st. Do danas su sačuvana 4 kamena stupa razmacima od 20 metara, što sugerira na monumentalnu kreaciju.¹²¹ Do tada se za prijelaz koristio vjerojatno plići dio Drave kod Nemetina. Katančić spominje potencijalne terme zbog pronalaska tepidarija, kod sjeverozapadnog kuta grada.¹²² Druge Mursijske terme možda su bile na suprotnome kraju grada, u jugoistočnom kutu jer su prilikom istraživanja na toj lokaciji nađeni hipokaust i odvodni

¹¹⁴ B. MIGOTTI, 2014, 113.

¹¹⁵ M. MIRKOVIĆ, 2004, 152.

¹¹⁶ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 210.

¹¹⁷ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 210.

¹¹⁸ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 207.

¹¹⁹ J. HORVAT, et al., 2003, 161.

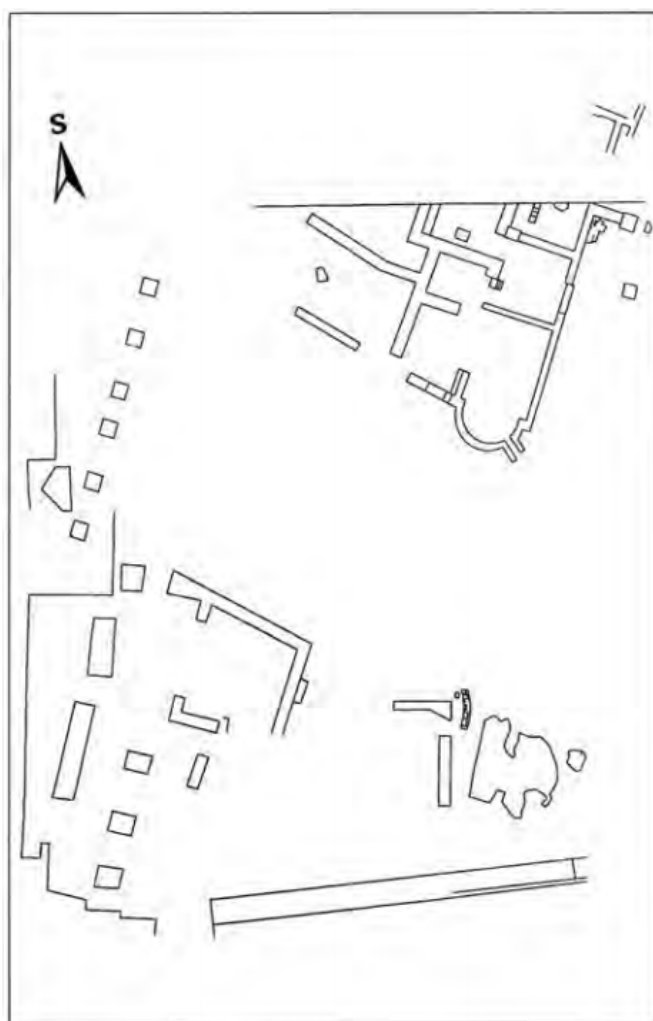
¹²⁰ Z. GREGL, B. MIGOTTI, 2004, 137.

¹²¹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 215.

¹²² T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 213.

kanali.¹²³ Nekoliko luksuznih domusa u južnom dijelu grada i zapadno od grada izgradilo se u periodu od 2. do 4. st.¹²⁴

U Cibalama se jači razvoj odvija od prijelaza 1. u 2. st. Prve gradnje u trajnim materijalima pripadaju kasnom 1. st. Da su *Cibalae* bile i industrijski aktivan grad pokazuje nekoliko tržnica i obrtničkih radnji u sjeverozapadnom i jugozapadnom dijelu grada, s posebnim naglaskom na keramičarske radionice (s više od 50 peći za keramiku).¹²⁵ U Cibalama je istražen dio termi između Duge ulice i Bosuta. Vjerojatno datiraju u drugu polovicu 2. st. Imale su dvorište i trijem, uz sve ostale standardne elemente.¹²⁶

Sl. 6. Cibalske terme između Duge ulice i Bosuta (T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 213.)

¹²³ B. MIGOTTI, 2014, 113.

¹²⁴ B. MIGOTTI, 2014, 114.

¹²⁵ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 219.

¹²⁶ B. MIGOTTI, 2014, 114.

Kao vrhunac stambene arhitekture u međuriječju treba navesti pretpostavljenu imperijalnu palaču u Sirmiju. Vjerojatno se radi o istoj lokaciji na kojoj je odsjedao Marko Aurelije tijekom svojih kampanja protiv Sarmata. Nakon njega je u Sirmiju boravio cijeli niz careva, od Septimija Severa, Maksimina Tračkog, ilirskih careva, uzurpatora, pa do careva iz doba dominata kojima je *Sirmium* bio sjedište uprave prefekture. Vjerojatno je većina tih careva boravila upravo u prostorima spomenute imperijalne palače, u južnom dijelu grada blizu zidina.¹²⁷ Iako je istražen samo dio, i ne može se utvrditi ima li građevina klasičnu unutrašnju organizaciju carskih palača, luksuzni mozaici, freske, mramorni nalazi i arhitektonski ukrasi upućuju na raskošnu dekoraciju.

Od triju termi u Sirmiju, takozvane „Imperijalne terme“ se grade se krajem 1. st. Otprilike u isto vrijeme u ranije spomenutoj villi urbani u Sirmiju gradi se termalni kompleks.¹²⁸ Treće se terme grade tek u 4. st.

U Basijanama se prve veće gradnje vjerojatno odvijaju nakon što grad postaje municipij za Hadrijana. Gradske su fortifikacije ogradile izduženi peterkutni prostor veličine oko 20 ha, što bi ga smjestilo među gradove manje čak i od standardnih legijskih utvrda.¹²⁹

¹²⁷ M. MIRKOVIĆ, 2004, 153.

¹²⁸ M. MIRKOVIĆ, 2004, 154.

¹²⁹ M. MILIN, 2004, 261.

Novi rast – Severi

Despotska vlast Komoda, posljednjeg Antonina, završava na staru godinu 191. Tada dolazi do stihijske izmjene kvazi-careva, u kojoj čak dolazi do komično apsurdnog čina prodaje carske vlasti na aukciji. Nakon što su panonske legije Karnunta i Viminacija isklicale svog namjesnika Septimija Severa za cara, on je 193. godine i formalno postao car nove severske dinastije.

Svoju zahvalnost Panoniji Septimije Sever jasno pokazuje velikodušnim financijskim izdvajanjima za obnovu cijele provincije koja je doživjela razaranja za Kvadsko-markomanskih ratova. Septimije Sever je prolazio kroz provinciju 202. godine na svom povratku s Istoka, pa vjerojatno dio gradnji možemo povezati uz taj događaj. Epigrafski spomenici govore o obnavljanjima hramova, popravcima cesta i postavljanju carskih statua.¹³⁰ Slijedeći Septimijev primjer, Karakala također obilazi limes i tom prilikom diže Cibale i Basijane u kolonije.¹³¹ Tim činom je povišen broj kolonija u međuriječju Save i Drave na pet.

Karakala, Makrinus, Elgabal, Aleksandar Sever nasljedili su državu koja stalno slabi, nakon čega je započelo razdoblje koje nazivamo krizom 3. st. To je razdoblje obilježeno konstantnim slabljenjem centralne uprave, i zbog toga dolazi do potrebe za prisutnošću cara na nesigurnim granicama, kao brzog i efikasnog rješenja, što dovodi do kompletne marginalizacije senata, ali u drugu ruku i samog Rima.

U većini gradova međuriječja se izvode građevinske intervencije (od gradnji novih bedema, obnova kuća do doniranja vodovoda).

Poetovio je još uvijek ekonomski snažan grad i u njemu se nastavlja raditi na javnim projektima. Drugi petovijski mitrej gradi se južno nedaleko od prvog u Vikusu Fortune, za Septimija Severa, čija je vladavina označila veliki industrijski rast kako ovoga grada, tako i ostatka provincije.¹³² Treći petovijski mitrej nađen je u centralnom dijelu Zgornjeg Brega. Ima dvije građevinske faze, od kojih se druga datira u 2. polovicu 3. st.¹³³ Četvrti mitrej u Petoviju nalazio se ispod

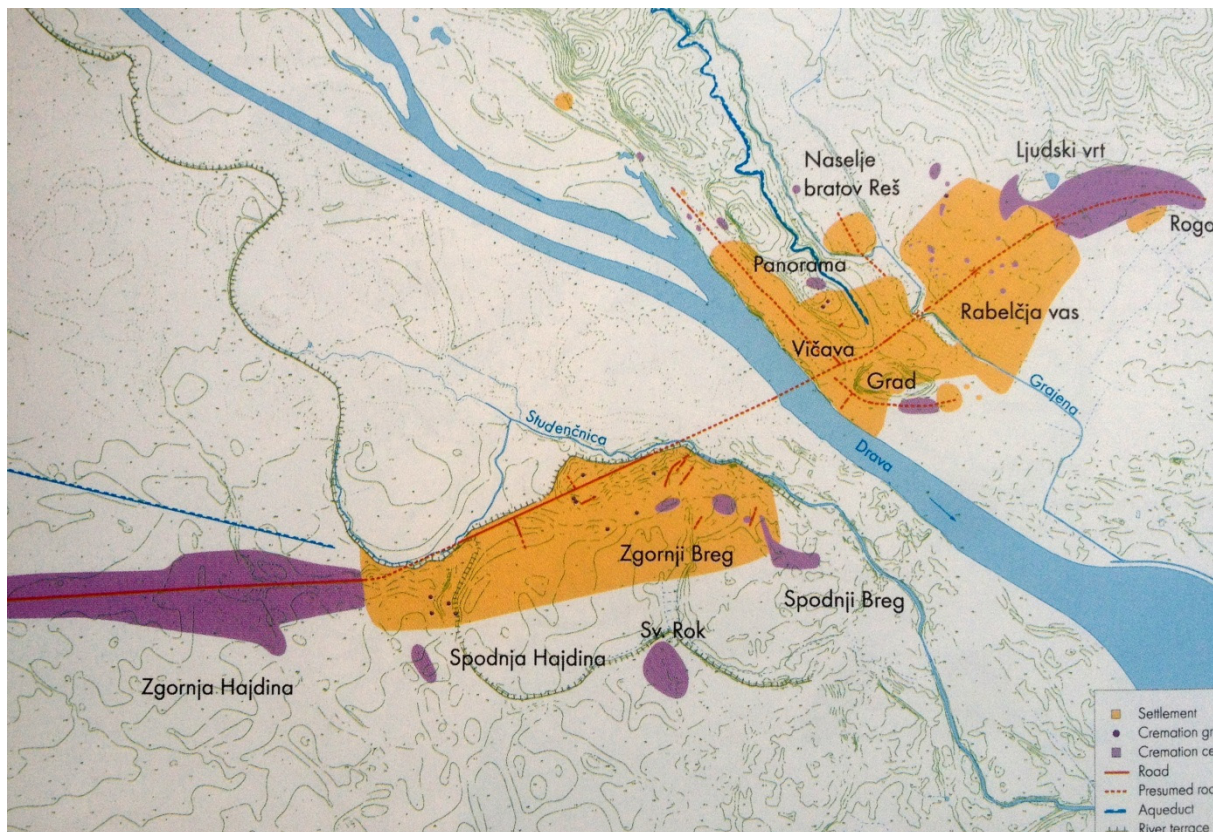
¹³⁰ D. PINTEROVIĆ, 2014, 124.

¹³¹ A. MOCSY, 1974, 225.

¹³² J. HORVAT, et al., 2003, 157.

¹³³ J. HORVAT, et al., 2003, 178.

današnjeg Muzejskog trga.¹³⁴ U Zgornjoj Hajdini osim luksuznih kuća, imamo i nekoliko radionica (staklarsku, keramičarske, metaluršku) i svetište Dravusu.¹³⁵

Sl. 7. *Poetovio* za najvećeg opsega (J. HORVAT, et al., 2003, 157.)

Unatoč nekoliko faza destrukcije (Kvadsko-markomanski ratovi, prodori raznih skupina naroda u 3. st.), *Andautonia* nastavlja vitalan urbani život i svoj najveći opseg ima tijekom 2. i 3. st.¹³⁶ Intenzivno se širenje događa na sve strane, a najviše na jugu pa je grad sada dimenzija 1000 m x 400 m. Prilazna cesta pored gradskih termi tako postaje jedna od gradskih komunikacija.¹³⁷ Gradske terme prestaju s radom krajem 3. st.¹³⁸

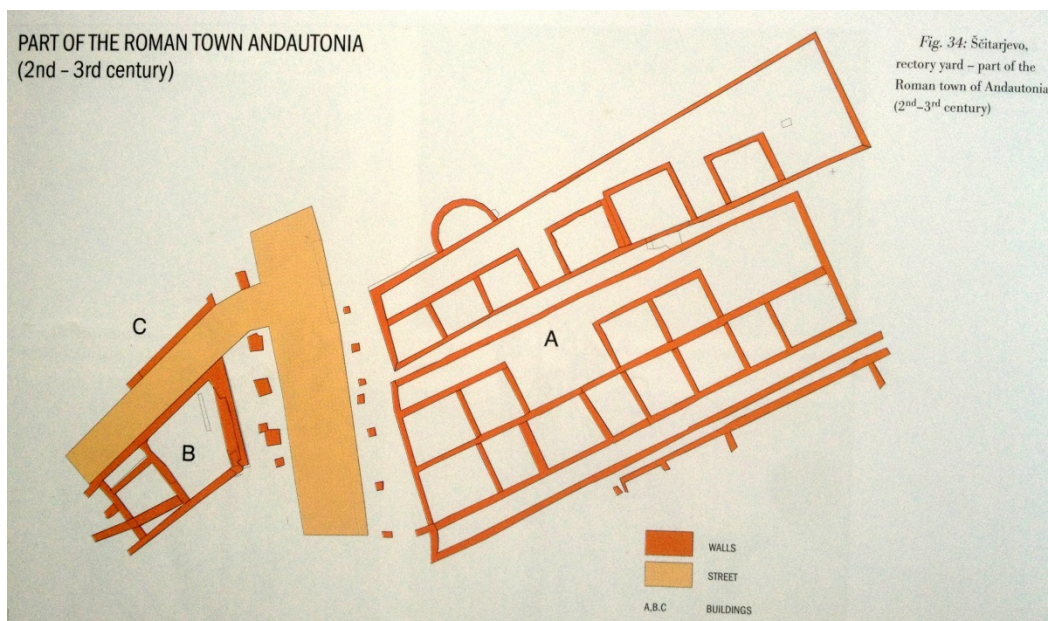
¹³⁴ J. HORVAT, et al., 2003, 162.

¹³⁵ J. HORVAT, et al., 2003, 178.

¹³⁶ D. NEMETH-EHRLICH, D. KUŠAN-ŠPALJ, 2003, 117.

¹³⁷ B. MIGOTTI, 2014, 115.

¹³⁸ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 212.

Sl. 8. *Andautonia*, termalni kompleks (D. NEMETH-EHRLICH, D. KUŠAN-ŠPALJ, 2003, 124.)

Masivan zid s pilastrima nađen u dvorištu hotela Amalia koji se datira u drugu polovicu 2. ili prvu polovicu 3. st., možda predstavlja ostatke *horreuma* Iovije.¹³⁹

Siscia je doživjela blagi ekonomski pad za Kvadsko-markomanskih ratova i stoga Severi ulažu u grad – proglašavaju grad *Colonia Septimia Siscia Augusta* kao nagradu gradu.¹⁴⁰ Izgradnja bedema u Sisciji veže se uz Septimija Severa. Otkrivene su sekcije bedema kod sjevernih i južnih vrata na obali Kupe te u južnim predjelima grada. Trakt zida na jugu debljine je 2 m, od cigle je i obnavljan je u 4 st. Uz zid su se nalazile uvučene kule i jedna istaknuta, građene kombinacijom kamena i opeke.¹⁴¹ Sveukupno je otkriveno manje od 100 m trakta zida. Unatoč manjku istraživanja, kompletnu trasu zidina možemo uobličiti s pomoću Marsiglijevih i Fistrovićevih crteža.¹⁴² Terme su se u Sisciji nalazile uz Kupu, vjerojatno s unutrašnje strane bedema. Zgrada je bila veličine 240 m² i imala je sve standardne elemente gradskih termi.¹⁴³ Istražen je manji dio s hipokaustom, polukružnim bazenom te kanalima za odvodnju. Prema arhitektonskim odlikama datiraju se na prijelaz 2. u 3. stoljeće.¹⁴⁴ Terme se najvjerojatnije grade u isto vrijeme kada i bedem.

¹³⁹ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1984, 122.-126.

¹⁴⁰ T. LOLIĆ, 2003, 134.

¹⁴¹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 200.

¹⁴² T. LOLIĆ, 2003, 138.

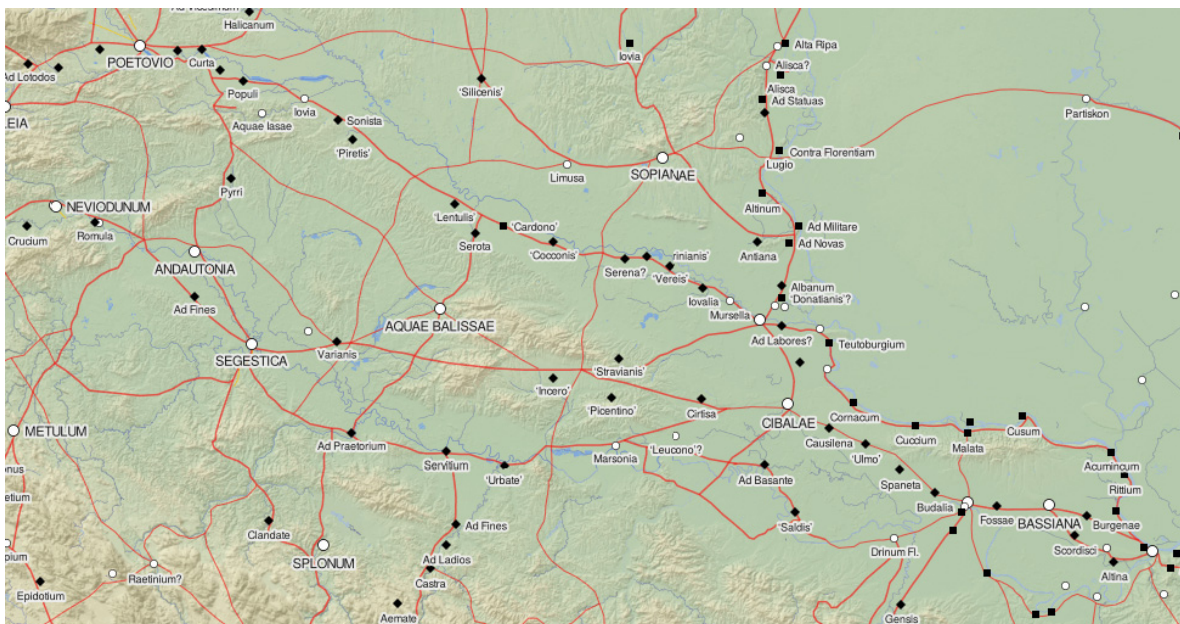
¹⁴³ T. LOLIĆ, 2003, 142.

¹⁴⁴ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 212.

U Cibalama se u sjevernom dijelu grada događa više pregradnji. Postoje naznake za još jedne, treće, gradske terme koje bi se nalazile sjeverno od foruma u tom dijelu grada.¹⁴⁵ Postoje pretpostavke i Kapitolijskog hrama i bazilike, također na istoj lokaciji.¹⁴⁶ Dio tih pregradnji je i termalno vodovodni sklop koji financira severska dinastija.

Ta munificijencija je jedan od dokaza o posebnom odnosu Severa prema Panoniji. Najbolji primjer je količina javnih radova u provinciji za Septimija Severa, koja jednači onima u sjevernoj Africi.¹⁴⁷ Jasno, jedan razlog tomu su zasigurno njegove vjerne panonske legije i njihovo brojno, većinski lokalno ljudstvo koje mu je uručilo carski tron. No isto tako, postoje i suptilniji i ne toliko očiti motivi, a koje nikako ne treba ignorirati. Vrlo je moguće da je Septimije Sever za prolaska carske procesije Panonskim limesom napravio kratak obilazak u obližnje Cibalae, tamo probao još uvijek neiskvareno najstarije panonsko pivo (koje je opće poznato bilo dvostruko kvalitetnije od egipatskog čak i 80 godina kasnije), koje mu se sviđjelo pa je odlučio nagraditi vrijedne obrtnike grada sa novim vodovodom i termama.

Sirmijska villa urbana biva obnavljana u 1. polovici 3. st. kao i oboje terme.¹⁴⁸

Sl. 9. Međuriječje Save i Drave sa naznačenim gradovima, ostalim naseljima, utvrdama, i cestama, nakon Severa (KOMPOZITNA KARTA MEĐURIJEČJA, 2016.)

¹⁴⁵ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 213.

¹⁴⁶ B. MIGOTTI, 2014, 215.

¹⁴⁷ Z. MRAV, 2012, 275.

¹⁴⁸ M. MIRKOVIĆ, 2004, 154.

Postdioklecijansko razdoblje

Zadnja, četvrta faza urbanizacije obuhvaća razdoblje od Dioklecijanova dolaska na vlast 284. pa do početka 5. st., odnosno kraja efektivne rimske prisutnosti na ovim prostorima.

Kaotično treće stoljeće nije u ovome radu dobilo svoje vlastito poglavlje. Razlog tomu je već uznapredovala militarizacija provincije – Panonija je sada glavna spona između istoka i zapada i tu će se odigrati neki od najvećih unutarnjih rimskih sukoba, a ujedno će biti i jedna od najpoželjnijih ruta prema Italiji za vanjske neprijatelje. Uz to, Panonija proglašenjem Sirmija glavnim gradom doživljava svoj politički vrhunac. U tom periodu krize u 3. st. su se kršila nadiruća ne-rimska koplja, obuzdavala malaksajuća ekonomija, a za grimiz otimala cijele legije. Od gotskih i sarmatskih provala preko donjeg Dunava (što na kraju rezultira napuštanjem Dacije), do niza uzurpatorskih careva (kao što su Ingenuus 258./260., legat Panonije, Mezije i Dacije; kao i Regalianus, koji je bio *dux Illyrici*)¹⁴⁹. Galijen u Sisciji otvara kovnicu 262. godine, koja s prekidima radi do 505. g., radi lakšeg financiranja panonskih legija.¹⁵⁰ Niz je istaknutih careva koje je historija kasnije skupno prozvala ilirskima (zbog njihova podrijetla) koji su svoje karijere stvarali u vojsci, i upravo koje je vojska birala za careve.

Bitka Konstantina i Licinija, koju Licinije gubi, odvija se ispod zidina Cibala.¹⁵¹ Licinije se povlači ka Sirmiju, gdje ruši most preko Save, i dalje bježi prema Trakiji. Ubrzo sklapaju mir kojim gotovo cijeli Balkan prelazi Konstantinu, izuzev Trakije i uskog pojasa Crnog mora.¹⁵²

Konstancije II, Konstantinov sin, također je u Panoniji odmjeravao snage sa svojim protivnikom, Magnencijem, dok konačno nisu zametnuli bitku pod zidinama Murse 351.¹⁵³ Bitka počinje kada Konstancije otkriva četiri auxiliarne kohirte koje su trebale postaviti zasjedu Magnencija u pretpostavljenom amfiteatru Murse. Ta nam je informacija sama po sebi veoma važna za ovaj rad, jer arheološki taj amfiteatar još nije potvrđen, a i sama mu se lokacija još uvijek nagađa (Katančić, Marsigli i Franjetić na svojim skicama smještaju duguljastu ovalnu građevinu u jugozapadni kut grada – danas Naselje Ivana Česmičkog i groblje). Ali s pomoću tih skica ne možemo sa sigurnošću odrediti o čemu je riječ. Naime, izvor korišten za opis ove bitke (Zosimus) piše na grčkom. On u djelu *Ἱστορία Νέα* govori o „stadionu ili mjestu za vježbanje,

¹⁴⁹ B. PINTEROVIĆ, 2014, 173.

¹⁵⁰ T. LOLIĆ, 2003, 134.

¹⁵¹ ZOSIMUS, II, 18

¹⁵² J. BRUNŠMID, 1902, 127.

¹⁵³ J. BRUNŠMID, 1902, 128.

gdje se prije borilo za nagrade, pokrivenom drvom“. Iz tog opisa nije sigurno radi li se o amfiteatru ili cirku. Neki autori danas smatraju da je to bio amfiteatar, ali opis nalaže da riječ ipak o grčkom stadionu, odnosno cirku. Dva su ključna razloga ovakva rješenja: cirkovi su se većinski gradili iz drveta (čak je i *Circus Maximus* 600 godina bio isključivo od drveta), dok su amfiteatri u carskom razdoblju generalno izrađivani od kamena; centralna arena jednog provincijskog amfiteatra ne bi bila dovoljna da smjesti 4 kohorte (gotovo 2000 vojnika). Treba napomenuti da je ovo za sada jedina naznaka amfiteatra ili stadiona u hrvatskom dijelu Panonije.¹⁵⁴ Bitka je završila Konstancijevom pirsom pobjedom, Maksencijevom smrću, i ukupno 54 000 mrtvih rimskih vojnika, što smješta ovu bitku u najgore vojne katastrofe u povijesti rimske države.

Posljednji veliki sukob o kojemu imamo informacije iz pisanih izvora se odvijao se 388. između Teodozija i Magnusa Maksima (uzurpatora iz sjeverozapadnih provincija). Bitka se odigrala u okolici Petovija.¹⁵⁵ Teodozije je odnio pobjedu i tada postaje posljednji rimski car koji je vladao cjelovitim carstvom.

Osim ovih vojnih događanja, na području provincije dolazi i do drugih promjena. Panonije su još jednom podijeljene, te se tako *Pannonia Superior* dijeli na Primu (glavni grad *Savaria*) i Saviju (*Siscia*), dok se *Pannonia Inferior* dijeli na Valeriju (*Sopianae*) i Sekundu (*Sirmium*).

Zanimljiva je činjenica da je *Poetovio* Dioklecijanovim reformama pripojen Južnom Noriku (*Noricum Mediterraneum*) i da se od tada u izvorima javlja kao *civitas Noricum*.¹⁵⁶ Unatoč tome, i dalje ostaje predmetom našeg zanimanja zbog njegove nepromijenjene povezanosti i isto tako neumanjene važnosti za povijest ovog prostora.

Poetovio se u kasnijoj antici značajno smanjuje. Napušteni dijelovi grada sada se koriste za pokapanje, kao što su sjeverozapadni dio Vičave i zapadni rub Grada, što je odmah uz glavnu prometnicu, u centru grada.¹⁵⁷ Na vrhu se Panoram krajem 4. st. gradi mala utvrda, a u 1. polovici 5. st. kamena crkva. Slična situacija je na uzvišenju Grad, gdje također imamo utvrdu iz kasnog 4. st., a i moguću baziliku. U Vikusu Fortune većina je građevina napuštena tijekom 4. st.¹⁵⁸ Suprotno tome, u Zgornjem Bregu se u 4. st. radi obnova, vjerojatno nakon poplave. Zanimljivo je da se mijenja ne samo orijentacija zgrada, već i ulice i kanalizacije. Do kraja 4. st.

¹⁵⁴ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 214.

¹⁵⁵ J. HORVAT, et al., 2003, 157.

¹⁵⁶ J. HORVAT, et al., 2003, 157.

¹⁵⁷ J. HORVAT, et al., 2003, 163.

¹⁵⁸ J. HORVAT, et al., 2003, 175.

i ovaj je prostor napušten i iskorišten kao mjesto za pokapanje.¹⁵⁹ To znači da je sada naseljen samo uži dio grada, blizu rijeke i uzvišenja Panorama i Grad. Grad je potpuno napušten sredinom 5. st.¹⁶⁰

Konstantinska faza je u Sisciji sačuvana najbolje. U Sisciji se sredinom 4. st. uz južni bedem blizu gradskih vrata gradi velika četvrtasta građevina (širine 23,5 m i neodređene dužine, ali sudeći po geofizičkim snimanjima ona iznosi 33 m; debljina vanjskih zidova je 1,2 m).¹⁶¹ Istražen je jugoistočni dio *horreuma* okruženog sa vanjske strane četvrtastim kontraforima. Unutrašnjost mu je bila podijeljena na 5 brodova. Građen je od kamena tehnikom *opus quadratum* sa ispunom *opus incertum*. S unutrašnje strane zida se nalazila se zidana klupa široka 0,4 m pokrivena gipsanim slojem. Krajem 4. st. građevina gubi krov i dobiva centralno otvoreno dvorište, okruženo portikatom. Treba napomenuti da je u 4. st. u Panoniji uobičajena gradnja *horrea* u blizini gradskih bedema – u tom činu se očituje nesigurnost tog vremena - priprema gradova za opsade.¹⁶² *Horreum* se u Cibalama po pravilu u 4. st. gradi kod gradskih zidina pored sjevernog ulaza u grad.¹⁶³ Unutar građevine nađeno je 10 baza stupova poredanih u 3 reda. Dvije žitnice u Sirmiju grade se vjerojatno na kraju 3. i početkom 4. st., jedan (44 m x 22 m) pored južnog bedema, a drugi u središnjem dijelu grada.¹⁶⁴ Gradnje su u Sisciji nakon Flavijevaca (npr. *horreum* i *thermae*) poštivale raniju organizaciju, te bi sjedale direktno na ranije uništene zgrade.¹⁶⁵

Južno od *horreuma* u Cibalama je izgrađena moguća kršćanska građevina.¹⁶⁶

Andautonia se sada opsegom postepeno smanjuje te se napuštene građevine koriste sekundarno kao nekropole.¹⁶⁷

Treća faza forumskog kompleksa u Akve Jasama je kompletna obnova kompleksa za Konstantina. Portikat sada okružuje centralni otvoreni prostor, hram postaje uniforman (isti krov i prednja fasada za sve tri cele) te se širi centralna prostorija, u sredini foruma gradi se bazen (8 m x 13,5 m) oko izvora vode. Forum je sada dimenzija 22 m x 24 m, popločan građevnim materijalom starijih zgrada. Imao je i nekoliko odvodnih kanala. Sjeverni portikat je imao

¹⁵⁹ J. HORVAT, et al., 2003, 178.

¹⁶⁰ J. HORVAT, et al., 2003, 183.

¹⁶¹ T. LOLIĆ, 2003, 142.

¹⁶² T. LOLIĆ, 2003, 142.

¹⁶³ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 214.

¹⁶⁴ M. MIRKOVIĆ, 2004, 155.

¹⁶⁵ T. LOLIĆ, 2003, 143.

¹⁶⁶ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 212.

¹⁶⁷ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 200.

kolonadu nejednakih razmaka, što znači da se vjerojatno iznad kolonade nalazio niz arkada (za razliku od ostalih strana portikata), čime se htjelo postići jače isticanje cela hrama.¹⁶⁸ Terme također doživljavaju kompletnu obnovu. Dio termi kod kojih je građen hipokaust u 2. st., najviše se obnovio u ovoj fazi.¹⁶⁹ Grade se nove prostorije, južno od portikata, sjeverno od bazilike, koje postaju centralni dio termi. Bazilika (južno od novih adicijencija) bila je dimenzija 12,45m x 21,6 m, sa visinom od oko 10 m.¹⁷⁰ Apsida na sjeveru, kao i crtež sveca unutar bazilike dodani su kasnije, što znači da je bazilika konvertirana u kršćansku crkvu, a prvotno je bila javne namjene. Uz cijeli istočni zid bazilike i novih prostorija termi s vanjske je strane dodan portikat koji je komunicirao sa južnim portikom foruma.¹⁷¹

Sirmium za razliku od ostalih gradova provincije još uvijek živi prosperitetno, čak i raste. U južnom dijelu grada otkrivena su dva paralelna bedema, između kojih su nalazile kuće između kraja 3. i početka 4. st. I ostali traktovi bedema se obnavljaju se tijekom 2. polovice 4. st. To je čist dokaz rasta grada i nastavka njegovog važnog značaja u kasnoj antici. Jednu od najmonumentalnijih građevina u međuriječju predstavlja sirmijski cirk koji su sagradili Konstantina ili Licinije, najkasnije do 324. Nalazio se u južnom dijelu grada, sjeverno od palače. Pružao se u smjeru sjeverozapad-jugoistok sa dimenzijama 450x100 m.¹⁷² Unatoč snažnoj prisutnosti rimske vlasti u gradu tijekom 4. st., već krajem istog stoljeća unutar cirka se grade jednostavne stambene građevine, u čemu se može tražiti naglo slabljenje administracije i centralne uprave na ovim prostorima. Urbana vila Sirmija još se jednom obnavlja u 2. polovici 4. st. Treće su sirmijske terme na jugu grada pored horreuma izgrađene u 4. st., i manje su od „Imperijalnih termi“ koje se sada obnavljaju, kao i terme u villi urbani (2. polovica 4. st.).¹⁷³

¹⁶⁸ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 209.

¹⁶⁹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 212.

¹⁷⁰ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 213.

¹⁷¹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 213.

¹⁷² M. MIRKOVIĆ, 2004, 153.

¹⁷³ M. MIRKOVIĆ, 2004, 154.

Zaključak

Pacifikacija, kolonizacija i romanizacija Panonije se odvijala se u nekoliko razvojnih faza koje su tekle različitom brzinom, uglavnom impulzivnim strujanjem gdje bi se u isto vrijeme paralelno na više mjesta (u više gradova) odvijali urbanistički radovi. Dok bi financije za te projekte u većini slučajeva dolazile neupitno iz carske blagajne (kao što je slučaj za Hadrijana), ima i primjera lokalnog poduzetništva u obliku munificijencije, gdje članovi za dobrobit zajednice doniraju od svog imetka (primjer doniranih taberna u Mursi). Iako postoje određene razlike, Panonija, pa i njen južni dio, generalno prati istim tempom trendove urbanizacije zapadnih provincija.¹⁷⁴

Rimsku građevinsku aktivnost u južnoj Panoniji možemo obuhvatit razdobljem od 1. do 5. st. 1. je st. obilježeno slabo očuvanim drvenim gradnjama za julijevsko-klaudijevske dinastije, snažnom prisutnošću vojske i tek ograničenom povezanošću sa ostatkom Carstva. Najranija se urbanizacija odvija na zapadu provincije, uz jantarnu cestu, pored noričke granice sa centrima *Emona*, *Savaria*, *Scarbantia*, dok bi za nas relevantni bili rani centri *Poetovio* i *Siscia* s drvenim građevinama, kao što je primjer riječnog pristaništa u Sisciji.¹⁷⁵ Dolazak dinastije Flavijevaca na vlast bio je pozitivan događaj za provincijalce jer se sada ulaže u razvoj i uzdizanje gradova širom Carstva. *Siscia* i *Sirmium* postaju kolonije i nositelji romanizacije u ovom još uvijek tvrdom kraju. Provincija biva zaokružena premještanjem svih legijskih i auksilijarnih logora na vanjski *fines*, koji sada postaje *limes* cijelog Carstva. Gradovi su uglavnom svi dobili ortogonalnu organizaciju ulica i kanalizaciju za vrijeme Flavijevaca, i glavni su građevni materijal sada cigla i kamen.¹⁷⁶ S Antoninima je i istok provincije u potpunosti integriran u tkivo države, administrativno i fizički. Gradovi se šire, grade se terme, javni kompleksi, industrija se razvija. 20 godina nestabilnosti tijekom Kvadsko-markomanskih ratova prva je naznaka nevolja koje se spremaju preko granice. Neki gradovi su dijelom uništeni, ali ne sveobuhvatno, i obnova ubrzo slijedi. Severi su veliki mecene provincije, što se vidi u gradnji novih zidina i u obnovama hramova i cesta u Petoviju, Sisciji, Andautoniji, Mursi, Cibalama. Opća arheološka slika na području međuriječja potvrđuje da su u najranijim fazama (Julijo-Klaudijevci i Flavijevci) bedemi građeni kombinacijom nasipa, palisada i jaraka, dok bi u kasnijim fazama (Antonini i

¹⁷⁴ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 220.

¹⁷⁵ D. PINTEROVIĆ, 2014, 66.

¹⁷⁶ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 219.

Severi) bile zidane opekom i kamenom.¹⁷⁷ U 3. st. nastupa zatišje koje je rezultat militarizacije države. Obrana od vanjskih neprijatelja je prioritet te su ulaganja u gradove nepostojeća (osim naravno ako se ne radi o obrambenim strukturama). Za vrijeme dvaju velikih vladara kasne antike, Dioklecijana i Konstantina, provincija se revitalizira obnovom javnih građevina, posljednjom obnovom za trajanja rimske države u Panoniji. U Akve Jasama obnavlja se hramski kompleks, dok se u drugim gradovima rade preinake u privatnoj arhitekturi, generalno se pojačavaju bedemi i grade strukture potrebne prilikom opsada (*horrea*). To je posljednja faza arhitektonskih izgradnji i poslije nje više nema građevinskih aktivnosti. Panonski kašteli padaju pod vlast Huna oko 424.-425. godine, za Teodozija II, kada im je ugovorom predana Baranja.¹⁷⁸ Iako još nisu u potpunosti svi gradovi napušteni, centralna uprava više ne postoji, i rimska se vlast tijekom 5. st. i *de facto* odriče ovoga prostora. Sve naknadne građevine (uglavnom je riječ o crkvama ili kaštelima) više ne predstavljaju kontinuitet rimske urbanizacije i time više nisu predmet našeg proučavanja. Gradovi se polagano depopuliraju procesom koji traje do kraja 5. i početka 6. st., kad i posljednji gradovi bivaju napušteni ili krajnje ruralizirani.

Kompleksnost rimskog društva proizlazi i najbolje se očituje u raznim primjerima javne i privatne arhitekture, a zbog rimske uniformnosti i iz loše sačuvanih ostataka može se odrediti svrha određene građevine.¹⁷⁹ To znači da se i iz razmjerno skromnih informacija o urbanim središtima međuriječja Save i Drave mogu utvrditi određeni smjerovi gibanja rimskih prioriteta na tom području, u pogledu financiranja izgradnje javnih površina, u provođenju infrastrukturnih zahvata, ali i integriranju stanovništva tijekom tih promjena. Važnost promjena koje donosi rimska država proizlazi iz činjenice da su to prva civilizacijska iskustva u povijesti ovog prostora. Sve rimske planimetrijske intervencije (bez obzira na njihov opseg) utirale su put kasnijim urbanim sredinama i njihovom stanovništvu, sve do današnjeg dana. Prema tome, razumijevanje ove teme startni je korak u analizi velike rimske države i onoga što ona znači za povijest ovog prostora.

¹⁷⁷ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 207.

¹⁷⁸ D. PINTEROVIĆ, 1969, 59.

¹⁷⁹ T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012, 196.

Sažetak

URBANIZACIJA GRADOVA RIMSKE PROVINCIJE PANONIJE IZMEĐU SAVE I DRAVE

Rimski gradovi su prva urbana središta u međuriječju Save i Drave. Razvijaju se u nekoliko faza, koje su potaknule carske dinastije. Početkom prvog stoljeća građevinske su aktivnosti u njima ograničene samo na privatnu arhitekturu koja je uglavnom građena od drveta. Flavijevska dinastija započinje opsežnije gradnje u zapadnom dijelu međuriječja, dok se u istočnom dijelu tek utemeljuju gradovi. Dolaskom Antonina, cijeli prostor prolazi kroz intenzivan razvoj, nakon kojeg je većina urbanih središta zaobličila svoj fizički izgled u vidu veličine i rasprostiranja. Za Kvadsko-markomanskih ratova dolazi do degradacije zbog ratnih razaranja, ali nova severska dinastija ulaže sredstva u obnove starije i izgradnje nove arhitekture, kako privatne, tako i javne. Nakon zatišja tijekom gotovo cijelog 3. st. u kojemu je, izuzev obnova cesta, izgradnja gotovo potpuno zamrla, dolazak velikih careva Dioklecijana i Konstantina simbolizira novu, a ujedno i posljednju fazu rimskih gradnji u gradovima južne Panonije.

Ključne riječi: *urbanizacija, gradovi, Panonija, arhitektura, faze*

Abstract

URBANISATION OF TOWNS IN ROMAN PROVINCE OF PANNONIA BETWEEN SAVA AND DRAVA

Roman towns are first urban centers between the rivers Sava and Drava. They have several development phases, which were induced by the ruling dynasties. In the beginning of the 1st century building activity were limited to private architecture, that was generally built in timber. Flavian dynasty starts more extensive constructions in the western part of the interfluvium, while in the eastern part towns are only being founded. With the coming of the Antonines the whole area goes through intensive development, after which most of the centers have finalised their physical appearance in terms of size and spread. During the Marcomanic wars a degree of degradation takes place, but the new Severan dynasty finances renewals and building of new structures, both private and public. After a lull through most of the 3rd century in which, besides the roads, building activity has almost completely ceased, coming of great emperors of Diocletian and Constantine symbolises new and at the same time the last phase of roman construction in the cities of south Pannonia.

Key words: urbanisation, towns, Pannonia, architecture, phases

Literatura

J. BRUNŠMID, 1900 – Josip Brunšmid, Colonia Aelia Mursa, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 4, Zagreb, 1900, 21-42.

J. BRUNŠMID, 1902 – Josip Brunšmid, Colonia Aurelia Cibalae, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 6, Zagreb, 1902, 117-166.

D. B. CAMPBELL, 2006 – Duncan B. Campbell, *Roman Legionary Fortresses 27 BC – AD 378*, Oxford, 2006.

D. B. CAMPBELL, 2009 – Duncan B. Campbell, *Roman Auxiliary Forts 27 BC – AD 378*, Oxford, 2009.

D. DIMITRIJEVIĆ, 1969 – Dana Dimitrijević, Istraživanje rimskog limesa u istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija, *Osječki zbornik*, 12, Osijek, 81-121.

A. DURMAN, 1992 – Aleksandar Durman, O geostrateškom položaju Siscije, *Opvscula Archaeologica*, 16, 1992, 117-131.

A. GOLDSWORTHY, 2014 – Adrian Goldsworthy, *Augustus: First Emperor of Rome*, Yale University Press, 2014.

Z. GREGL, B. MIGOTTI, 2004 – Zoran Gregl, Branka Migotti, Civitas Iovia (Botivo), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Pannonia II*, Ljubljana, 2004, 131-143.

J. HORVAT, et al., 2003 – Jana Horvat, et al., Poetovio, *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Pannonia I*, Ljubljana, 2003, 153-189.

T. LOLIĆ, Z. WEIWEGH, 2012 – Tatjana Lolić, Zoran Weiwegh, Urbanism and Architecture, *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford, 2012, 191-224.

T. LOLIĆ, 2003 – Tatjana Lolić, Colonia Flavia Siscia, *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Pannonia I*, Ljubljana, 2003, 131-152.

B. MIGOTTI, 2014 – Branka Migotti, Urbanizam i arhitektura rimske Panonije, *Klasični Rim na tlu Hrvatske*, Zagreb, 105-117.

Ž. MILETIĆ, 2014 – Željko Miletić, Ostatci rimskih cesta na tlu Hrvatske, *Klasični Rim na tlu Hrvatske*, Zagreb, 57-58.

M. MILIN, 2004 – Milena Milin, Bassianae, *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Pannonia II*, Ljubljana, 2004, 253-268.

M. MIRKOVIĆ, 2004 – Miroslava Mirković, Sirmium, *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Pannonia II*, Ljubljana, 2004, 145-156.

A. MOCSY, 1974 – Andras Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston, 1974.

Z. MRAV, 2012 – Zsolt Mrav, Building munificence of Septimius Severus in the Cities of the Pannonian Provinces: Epigraphic Evidence, *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford, 2012, 251-278.

D. NEMETH-EHRLICH, D. KUŠAN-ŠPALJ, 2003 – Dorica Nemeth-Ehrlich, Dora Kušan-Špalj, Municipium Andautonia, *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Pannonia I*, Ljubljana, 2003, 107-129.

D. PINTEROVIĆ, 2014 – Danica Pinterović, *Mursa*, Zagreb-Osijek, 2014.

M. ŠAŠEL-KOS, 2010 – Marjeta Šašel Kos, The early urbanisation of Noricum and Pannonia, u: Livio Zerbini, *Roma e le province del Danubio Atti del I Convegno Internazionale Ferrara – Cento 15-17 Ottobre 2009*, 2010, 209-230.

M. ŠAŠEL-KOS, 2014 – Marjeta Šašel Kos, Poetovio before the Marcomanic Wars: from Legionary Camp to Colonia Ulpia, *Trajan und seine Städte Colloquium Cluj-Napoca, 29. September-2. Oktober 2013*, 2014, 139-165.

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1984 – Branka Vikić-Belančić, Sustavna istraživanja u Ludbregu 1968.-1979. godine, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 16-17*, Zagreb, 1984, 119-166.

M. ZANINOVIĆ, 1993 – Marin Zaninović, Classis Flavia Pannonica, u: Božidar Čečuk, *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom Posavlju: znanstveni skup: Slavonski Brod, 18.-20. listopada 1988.*, 53-58.

TACITUS, *Annales*

VELLEIUS PATERCULUS, *Historiae*

ZOSIMUS, *Ἱστορία Νέα*

KOMPOZITNA KARTA MEĐURIJEČJA, 2016. – Kompozitna karta međuriječja Save i
Drave, <http://pelagios.org/maps/greco-roman/> (25. lipnja 2016.)